

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ

AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ

BEYNƏLXALQ MAGİSTRATURA VƏ DOKTORANTURA MƏRKƏZİ

“Azərbaycanda bank olmayan kredit təşkilatlarının sosial-iqtisadi qiymətləndirilməsi” mövzusunda

MAGİSTR DİSSERTASİYASI

Əlirzayev Əlirza Abdulqədir

BAKI – 2019 il

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ
BEYNƏLXALQ MAGİSTRATURA VƏ DOKTORANTURA MƏRKƏZİ

BMDM-in direktoru

i.ü.f.d., dos. Əhmədov Fariz Saleh

“ ___ ” _____ 20__-cu il

“Azərbaycanda bank olmayan kredit təşkilatlarının sosial-iqtisadi qiymətləndirilməsi” mövzusunda

MAGİSTR DİSSERTASIYASI

İxtisasın şifri və adı: 060404 İqtisadiyyat

İxtisaslaşma: Makroiqtisadi siyasət

Qrup: 60

Magistrant

Əlirzayev Əlirza Abdülqədir

_____ **imza**

Elmi rəhbər

i.ü.f.d., b/m Muxtarov Şəhriyar Zahid

_____ **imza**

Proqram rəhbəri

i.ü.f.d., b/m Hübətova Suqra İnqilab

_____ **imza**

Kafedra müdiri

i.e.d., prof. Kəlbiyev Yaşar Atakişi

_____ **imza**

BAKİ – 2019 il

Elm andı

Mən, Əlirzayev Əlirza Abdulqədir oğlu and içirəm ki, “Azərbaycanda bank olmayan kredit təşkilatlarının sosial-iqtisadi qiymətləndirilməsi” mövzusunda magistr dissertasiyasını elmi əxlaq normalarına və və istinad qaydalarına tam riayət etməklə və istifadə etdiyim bütün mənbələri ədəbiyyat siyahısında əks etdirməklə yazmışam.

Social-economic assessment of non-bank credit organizations in Azerbaijan.

Abstract

Relevance of research: Activity of non-bank credit organizations will be studied in this research. Thus, activity of credit organizations is significant for a state. That's one of factors which directly influence social and economic development. **Purpose and duties of research:** The main purpose of research is to study influence of non-bank credit organizations' activity to state economy and social life of population. In order to reach this purpose, duties of research may be noted, relations between activity of credit organizations in a state and economic growth will be evaluated, as well practice of other countries and appropriate offers for state economy and financial system will be studied. **Used research methods:** DOLS (Dynamic Ordinary Least Squares), FMOLS (Fully Modified Ordinary Least Squares) and CCR (Canonical Cointegrating Regression) were used. **Information base of research:** Information on economic credit investment indicators by credit organizations acting in a country per years of 1995-2018, non oil total internal product and main means were used. All statistical indicators were obtained from Central Bank of Azerbaijan Republic. **Restrictions of activity:** Statistical information about non-bank organizations is less than banks. **Results of research:** Although methods of FMOLS and CCR were used along with DOLS, detailed comments would be given due to method of DOLS. In addition to this, it's valid to express an idea on obtained coefficients for all methods. Result of evaluation says that, non-oil total internal product may be increased for 26% if other variables are stable, credits given by non-bank credit organizations are increased for 1%. Another result of evaluation says that, non-oil total internal product may be increased for 92% if other variables are stable, investment fund for economy are increased for 1%. It's theory about affects to economic growth by investment and credits to funds. It coincides with other results of research what is adequate for Azerbaijani economy. **Scientific-practical importance of results:** As an important detail for the research it may be noted that it may be used as empirical literature. Besides, if we consider results of research works by appropriate organizations management, affective decisions for more rational activity of organizations can be taken.

Keywords: financial organizations, non-bank credit organization, non-oil total internal product, main fund investments, credit investments to economy.

İxtisarlər

ABB	Azərbaycan Beynəlxalq Bankı
ADR	Azərbaycan Demokratik Respublikası
AR	Azərbaycan Respublikası
BOKT	Bank Olmayan Kredit Təşkilatı
QBMİ	Qeyri-Bank Maliyyə İnstitutu
MB	Mərkəzi Bank
MBNP	Maliyyə Bazarlarına Nəzarət Palatası
məs.	məsələn
mln.	milyon
ÜDM	Ümumi Daxili Məhsul
s.	səhifə

MÜNDƏRİCAT

	GİRİŞ.....	7
I Fəsil	MALİYYƏ SİSTEMİ VƏ KREDİT TƏŞKİLATLARININ MALİYYƏ SİSTEMİNDƏ ROLU.....	10
1.1.	Maliyyə sistemi anlayışı və əhatə dairəsi.....	10
1.2.	Maliyyə təşkilatları və funksiyaları.....	20
1.3.	Bank olmayan kredit təşkilatları və maliyyə sistemində rolu.....	27
II Fəsil	AZƏRBAYCANDA MALİYYƏ SİSTEMİNİN VƏZİYYƏTİ.....	32
2.1.	Maliyyə sisteminin təkamülü.....	32
2.2.	Maliyyə sistemi içində bankların rolu.....	40
2.3.	Maliyyə sistemi içində BOKT-ın rolu.....	50
III Fəsil	AZƏRBAYCANDA BOKT-NIN İQTİSADI ARTIMA TƏSİRLƏRİNİN EKONOMETRİK QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ.....	60
3.1.	Metodologiya.....	60
3.2.	Verilənlər.....	63
3.3.	Qiymətləndirmə və nəticələrin interpretasiyası	66
	NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR.....	72
	İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT.....	74
	ƏLAVƏLƏR.....	80
	Cədvəllərin siyahısı.....	83
	Şəkillərin siyahısı.....	83
	Qrafiklərin siyahısı.....	83

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı: Digər maliyyə təşkilatları kimi bank olmayan kredit təşkilatları da Azərbaycan maliyyə sisteminin bir elementidir. Hal-hazırda ölkədə bu təşkilatların sayı 104 olmaqla, 47-si bank olmayan kredit təşkilatı və 57-si isə kredit ittifaqı kimi fəaliyyət göstərir. Bu tədqiqatda bank olmayan kredit təşkilatlarının fəaliyyəti araşdırılacaq. Tədqiqatın mövzusunun aktual olduğunu xüsusilə qeyd etmək lazımdır. Belə ki iqtisadiyyatın mərkəzində kredit təşkilatlarının olduğu hər kəs tərəfindən qəbul olunmuş bir fikirdir. Və buna görə də bu sistemdəki dəyişikliklər dövlət üçün çox əhəmiyyətlidir. Həmçinin sosial-iqtisadi inkişafa birbaşa təsir edən amillərdən biridir.

Problemin qoyuluşu və öyrənilmə səviyyəsi: Ümumiyyətlə bu mövzunun tədqiq edilməsi barədə digər ölkələrdən müəyyən qədər nümunə göstərmək mümkün olduğu halda bunu Azərbaycan üçün demək mümkün deyil. Bunun səbəblərindən biri kimi ölkə iqtisadiyyatında və maliyyə sistemində bankların bəxt-larına görə daha böyük paya malik olmasını göstərmək olar. Kredit təşkilatlarının xüsusilə də BOKT-ların fəaliyyəti, iqtisadiyyatdakı rolu və payı tədqiq edilməmişdir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri: Tədqiqatın əsas məqsədi bank olmayan kredit təşkilatlarının fəaliyyətinin ölkə iqtisadiyyatına və əhalinin sosial həyatına təsirlərinin öyrənilməsi təşkil edir. Bu məqsədə çatmaq üçün tədqiqatın vəzifələrini belə qeyd etmək olar ki, kredit təşkilatlarının ölkədəki fəaliyyəti ilə iqtisadi artım arasındakı əlaqə qiymətləndiriləcək, həmçinin digər ölkələrin təcrübəsi araşdırılacaq və ölkə iqtisadiyyatı və maliyyə sistemi üçün uyğun təkliflər veriləcəkdir

Tədqiqatın obyektı və predmeti: Tədqiqatın obyektı bank olmayan kredit təşkilatlarıdır. Sosial və iqtisadi təsirlərinin müəyyən edilməsi tədqiqatın predmetini təşkil edir.

Tədqiqat metodları: Dinamik Ən Kiçik Kvadratlar Metodu (DOLS-Dynamic Ordinary Least Squares), Tam Modifikasiya Olunmuş Ən Kiçik Kvadratlar Metodudur (FMOLS-Fully Modified Ordinary Least Squares) və Kanonik

Kointeqrasiya Reqressiyası (CCR-Canonical Cointegrating Regression) yanaşmalarından istifadə olunmuşdur. Tədqiqat işində bundan başqa müqayisə və qrafik təhlil metodlarından da istifadə olunacaqdır.

Tədqiqatın informasiya bazası: Burada ölkədə fəaliyyət göstərən kredit təşkilatlarının 1995-2018-ci illərdəki statistik göstəricilərin istifadə olunmuşdur. Həmçinin qeyri-neft ÜDM və əsas vəsaitlərə investisiyalara barədə məlumatlardan da istifadə olunmuşdur. Bütün statistik göstəricilər Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankının məlumatlarında əldə edilmişdir.

Tədqiqatın məhdudiyyətləri: Bank-olmayan kredit təşkilatları haqqında statistik məlumatlar banklarla müqayisədə azdır.

Tədqiqat nəticəsində ədə edilən elmi-praktiki nəticələr: DOLS metodu ilə yanaşı FMOLS və CCR kointeqrasiya metodların istifadə olunsa da əsasən DOLS metoduna görə ətraflı şərh veriləcəkdir. Bununla yanaşı, bütün metodlara görə əldə edilən əmsallarla bağlı vahid fikir söyləmək mümkündür. Qiymətləndirmə nəticələri göstərir ki, digər dəyişənlər sabit qalarsa bank-olmayan kredit təşkilatlarının verdiyi kreditlər 1% artarsa qeyri-neft ÜDM 0.26% artar. Qiymətləndirmənin digər nəticəsi isə göstərir ki, digər dəyişənlər sabit qalarsa iqtisadiyyatda əsas kapitalla qoyulan investisiyalar 1% artarsa qeyri-neft ÜDM 0.92% artar. Bu isə həm əsas kapitalla qoyulan investisiyalar həm də iqtisadiyyata kredit qoyuluşlarının iqtisadi artıma təsirləri ilə bağlı nəzəriyyə, həm də bir sıra başqa tədqiqat nəticələri ilə üst-üstə düşməkdədir və həmçinin bu Azərbaycan iqtisadiyyatı üçün adekvat sayıla bilər.

Nəticələrin elmi və praktiki əhəmiyyəti: Bu tədqiqatın əhəmiyyəti kimi ilk öncə onu qeyd etmək olar ki, empirik ədəbiyyat kimi istifadə olunaraq köməkçi vasitə ola bilər. Bundan başqa müvafiq təşkilatların menecmenti və digər qərar qəbul edə bilənlər tədqiqat işinin nəticələrini nəzərə alaraq kredit təşkilatlarının daha səmərəli fəaliyyət göstərmələri üçün effektiv qərarlar qəbul edə bilərlər. Belə ki, əsas kapitalla investisiya və iqtisadiyyata kredit qoyuluşlarının qeyri-neft ÜDM-a təsirləri strategiyaların hazırlanmasında öz töhvəsini verə bilər.

Dissertasiya işinin strukturu və həcmi: Dissertasiya işi giriş, 3 fəsil, nəticə və təkliflərdən, istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısından, cədvəllərin siyahısından, şəkillərin siyahısından və qrafiklərin siyahısından ibarətdir. Birinci fəsildə maliyyə sistemi və kredit təşkilatlarının maliyyə sistemində rolu barədə qeyd olunacaq. İkinci fəsildə Azərbaycanda maliyyə sisteminin vəziyyəti, xüsusilə də banklar və bəxt-ları barədə məlumat veriləcək. Üçüncü fəsildə isə Azərbaycanda BOKT-nın iqtisadi artıma təsirlərinin ekonometrik qiymətləndirilməsinə yer verilmişdir. Sonda tədqiqat nəticə qeyd olunmuş və təkliflər irəli sürülmüş həmçinin istifadə edilmiş ədəbiyyatların siyahısı verilmişdir.

I Fəsil MALİYYƏ SİSTEMİ VƏ KREDİT TƏŞKİLATLARININ MALİYYƏ SİSTEMİNDƏ ROLU

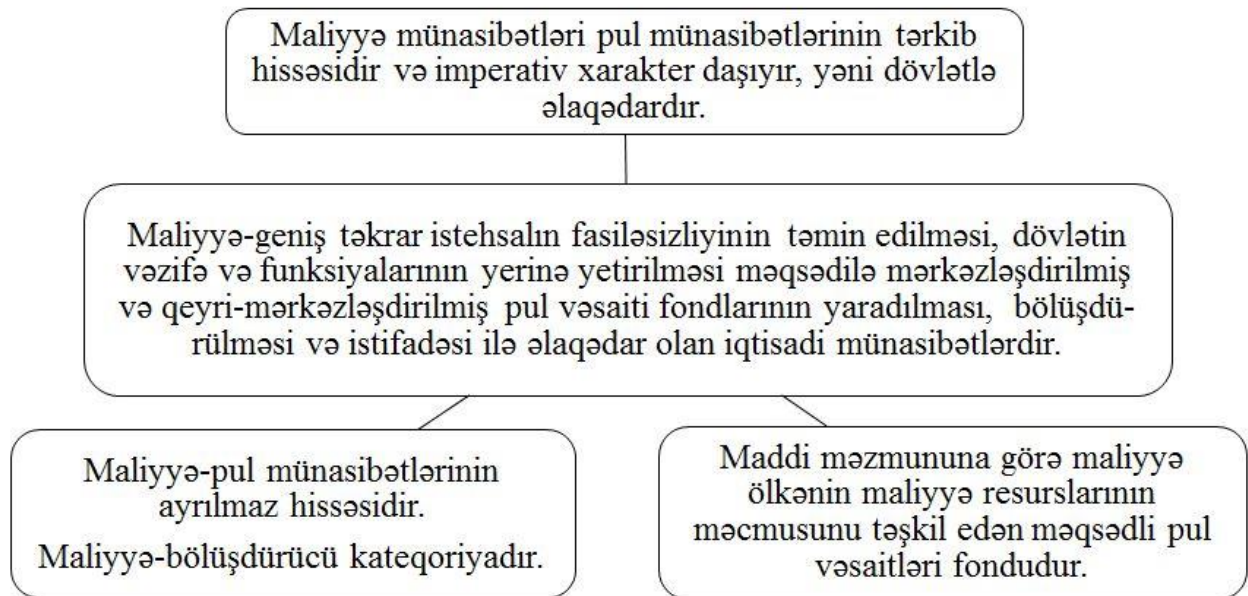
1.1.Maliyyə sistemi anlayışı və əhatə dairəsi

Maliyyə şəxslərin və ya şirkətlərin ehtiyac olan vəsaitləri uyğun şərtlərlə və formada təmin edilməsi və düzgün bir şəkildə istifadə edilməsi ilə əlaqədar fəaliyyətdir. “Maliyyə” sözü ərəb dilindən götürülüb və mənası “malın, sərvətin dəyəri” deməkdir, yəni puldur. “Finans” sözü qədim latın dilində olan “financia” sözündən götürülmüşdür və pulun tədiyyəsi deməkdir (Bağirov D.A., Həsənlı M.X., 2011: s.7). İctimai həyatda maliyyə elmi anlayış kimi pul vəsaitlərinin hərəkətiylə bərabər həm də gəlirlərin və onların xərclənməsinin mexanizmini əhatə edir (Bulut C., Süleymanov E.B., 2013: s.13). Əksərən maliyyə deyildiyi zaman pulun idarə edilməsi başa düşüldüyü üçün o pul vəsaiti ilə eyniləşdirilir. Düzdür maliyyənin nə demək olduğunu başa düşmək üçün pulun olması lazımdır. Pulun varlığı və hərəkəti nəticəsində maliyyə münasibətləri formalaşır, əgər pul olursa bu münasibətlər də olmayacaqdır. Maliyyə münasibətlərinin yaranması məhz özünü pul vəsaitlərinin hərəkəti formasında təzahür etdirir. Pul vəsaitlərinin hərəkəti istehsal və istehlak prosesində olmadığı üçün həmin mərhələlərdə maliyyə münasibətinin olmadığını göstərir. Maliyyənin funksiyaları onun mahiyyəti ilə müəyyənləşdirilir (Bulut C., Süleymanov E.B., 2013: s.13).

Maliyyənin məzmununu müəyyən edən maliyyə münasibətləridir. Maliyyə elə bir iqtisadi münasibətlər sistemidir ki, bu zaman pul vəsaitləri fondlarının yaradılması və istifadəsi ilə bağlı proseslər baş verir. Bu münasibətlərin yaranması üçün dövlətin, şirkətlərin və fərdi şəxslərin bir-biri ilə qarşılıqlı iqtisadi əlaqəsi olmalıdır. Lakin bir məqamı da qeyd etmək lazımdır ki, pul ilə əlaqədar yaranan münasibətlərin hamısı da maliyyə münasibətləri deyildir. Maliyyə münasibətləri pul vəsaitləri fondlarının yaradılması və istifadəsi ilə bağlı olan pul münasibətlərini əhatə edir. Ümumiyyətlə maliyyə əsas iki hissədən ibarətdir: mərkəzləşdirilmiş maliyyə və qeyri-

mərkəzləşdirilmiş maliyyə. Xüsusilə qeyd etmək lazımdır ki, maliyyənin əmələ gəlməsi və formalaşması üçün dövlətin rolu əsasdır. Mərkəzləşdirilmiş maliyyə ictimai maliyyədir və bunun tərkibinə də dövlət büdcəsi, xüsusi büdcədənəkar fondlar, bələdiyyə büdcəsi, dövlət krediti və s. daxildir. Qeyri-mərkəzləşdirilmiş maliyyəyə isə ev təsərrüfatlarının, qeyri-kommersiya təşkilatlarının, və kommersiya təşkilatlarının maliyyəsi aiddir.

Şəkil 1. Maliyyənin mahiyyəti

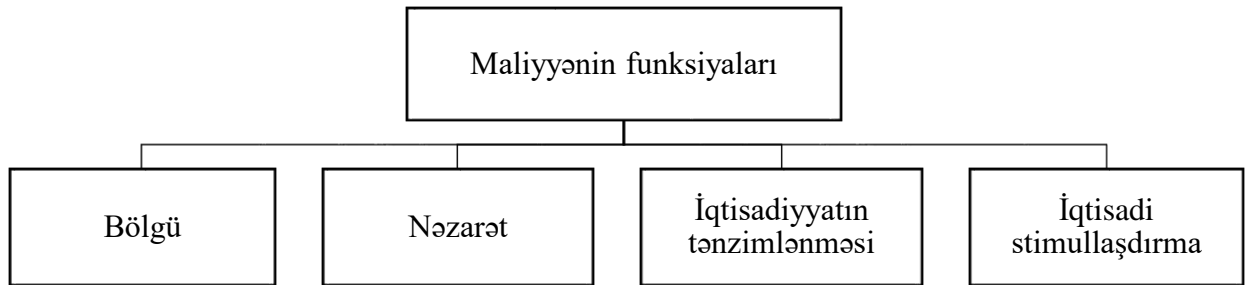

Mənbə: Həsəni M.X., Qurbanova T.T., 2013: s.4

Maliyyənin nə olduğunu anlamaq üçün onun funksiyalarına da diqqət yetirmək lazımdır. Maliyyə puldan yerinə yetirdiyi funksiyalara görə fərqlənir. Pulun funksiyaları isə iki yerə ayrılır, klassik və müasir funksiyalar. Maliyyənin bəzi iqtisadçılara görə iki və bəzilərinə görə isə dörd funksiyası vardır. Bölgü funksiyası kimi maliyyə istehsal və xidmət sahələrində fəaliyyət göstərməklə, dəyərin yaradılması prosesində iştirak edir. Təkrar istehsal prosesinin bölgü mərhələsində iştirak etməklə, yaradılmış dəyər maliyyə vasitəsilə bölüşdürülür. Və bu dəyər də pul vasitəsilə ifadə olunur. Maliyyənin ikinci mühüm funksiyası-nəzarət funksiyasıdır. Bölgü funksiyası və nəzarət funksiyası eyni zamanda meydana gəlir və fəaliyyət göstərir. Bölgü və nəzarət kimi funksiyalar iqtisadi prosesin iki tərəfidir. Belə ki,

nəzarət funksiyası özü bölgü funksiyasından törəyir və ümumi daxili məhsulun həmçinin də milli gəlirin pul fondlarına bölünərək və müəyyən məqsədlər üçün xərclənməsi üzərində nəzarətdə meydana çıxır (Ataşov B.X., Novruzov N.A. və İbrahimov E.Ə., 2014: s.62).

Qrafik 1. Maliyyənin funksiyaları

Mənbə: Müəllif tərəfindən tərtib olunub

İqtisadiyyatın stabil inkişafına onun tənzimlənməsi vasitəsilə nail olmaq mümkündür. Bunu isə dövlət və ya təsərrüfat subyektləri etməlidir. Bazar iqtisadiyyatı sistemində bu əsasən təsərrüfat subyektləri tərəfindən həyata keçirilir. Lakin iqtisadi vəziyyətindən asılı olaraq dövlətin də tənzimlənməsinə zərurət yarana bilər. Bunu da dövlət əsasən böhran dövründə maliyyə siyasəti vasitəsilə həyata keçirir. Digər bir maliyyə funksiyası isə stimullaşdırmaadır. Bu funksiya iqtisadiyyatın maliyyə tənzimlənməsi ilə sıx əlaqədardır. Belə ki bu proseslər bir-birinə təsir göstərir. İqtisadi stimullaşdırmanın üsulu kimi dövlətin iqtisadiyyata qarışması maliyyə tənzimlənməsi ilə zaman baş verir. Maliyyə stimullaşdırılması isə ictimai istehsalın tənzimlənməsi metodlarından hesab olunur (Ataşov B.X., Novruzov N.A. və İbrahimov E.Ə., 2014: s.64).

İqtisadi sistemin daxilində bu sistemin iştirakçıları arasında ortaya çıxan maliyyə əlaqələri və əməliyyatları ilə bu əlaqələri nizamlayan maliyyə qurumları bütöv bir sistem formalaşdırır. İqtisadiyyatda bütün fondların hərəkətini özündə cəmləşdirən bu sistemə maliyyə sistemi deyilir. Maliyyə sistemi maliyyə münasibətlərinin daxilində formalaşır. Və bu sistem əsasən 4 kateqoriyaya bölünür: beynəlxalq maliyyə, ictimai maliyyə (dövlət, bələdiyyə), korporativ maliyyə və şəxsi maliyyə. Beynəlxalq maliyyə elə bir maliyyə münasibətlərinin toplusudur ki, burada

idxal və ixrac əməliyyatlarının ödənməsi, beynəlxalq kreditin verilməsi və həmçinin investisiya qoyuluşları eləcə də beynəlxalq sosial müdafiənin qorunmasında dünya valyutasının hərəkəti müşahidə olunur (Quliyev N.R., Mahmudov M.M., 2011: s.6). Korporativ maliyyə biznesin qiymətləndirməsi, səhmlərə investisiya və investisiya idarəçiliyi və s. daxilindədir. Şəxsi maliyyə dedikdə bura təhsil üçün ödəniş, əmlak və avtomobil kimi uzunmüddətli malların maliyyələşdirilməsi, sağlamlıq və əmlak sığortası, investisiya və pensiya üçün qənaət və s. başa düşülür. Maliyyə Planlaşdırma Standartları Şurasının təklif etdiyi kimi, fərdi maliyyə planlaşdırmanın altı əsas sahələri vardır. maliyyə vəziyyəti, adekvat müdafiə, vergi planlaşdırılması, investisiya və yığım məqsədləri, təqaüd planlaması və əmlak planlaşdırılması. Dövlət maliyyəsi elə bir iqtisadi münasibətlər toplusudur ki, burada dövlətin funksiyalarının yerinə yetirilməsindən ötrü pul formasında ümumi daxili məhsulun bölüdülməsi və formalaşdırılmasıdır (Rudiy K.V., 2009: s.8). Onun tərkibin dövlət, dövlətin alt qurumlarının, əlaqədar ictimai təşkilatların və agentliklərin maliyyəsi daxildir. Bu, adətən, ictimai qurumlara təsir edən investisiya qərarları ilə bağlı uzun müddətli strateji perspektivləri əhatə edir. Bu uzunmüddətli strateji dövrləri ümumiyyətlə beş və ya daha çox ildir. İctimai qurumlara maliyyələşdirilməsi əsasən aşağıdakıları əhatə edir: bir ictimai təşkilatın tələb olunan xərclərinin müəyyənəşdirilməsi, bu təşkilatın gəlirinin mənbəyi, büdcə prosesi, ictimai layihələrin maliyyələşdirilməsi.

“Maliyyə sistemi” elə bir anlayışdır ki, ona həmçinin “maliyyə” anlayışının davamı da demək olar (Rudiy K.V., 2009: s.6). Maliyyə sistemi kreditorlar, investorlar və borcalanlar arasında pul hərəkətini təmin edən bir məcmudur. Sistem investorlar və əmanətçilər arasında səmərəli və daimi əlaqələr təmin etmək üçün nəzərdə tutulmuş yaxın əlaqəli xidmətlərdən, bazarlardan, və müəssisələrdən ibarətdir. Maliyyə sistemlərində pul, kredit və maliyyə mübadiləsi vasitələri kimi istifadə olunur. Maliyyə sistemləri maliyyə vəsaitlərinin ayrılmasına, investisiya qoyulmasına və ya iqtisadi sahələr arasında köçürülməsinə imkan yaradır. Onlar şəxslərin və şirkətlərlə bağlı risklərin paylaşılmasını da təmin edir. Maliyyə sistemi ciddi şəkildə

tənzimlənir, çünki o birbaşa maliyyə bazarlarına təsir göstərir. Və bu bazarların sabitliyi istehlakçıların pul vəsaitlərinin qorunmasında mühüm rol oynayır, və həmçinin onların etimadının doğruldukları da əsas şərtidir. Maliyyə sistemi əsasən kommersiya bankları, mərkəzi banklar, dövlət bankları və kooperativ banklar olan maliyyə institutları tərəfindən idarə olunur. Maliyyə sistemləri müasir iqtisadiyyatda vacib olan bir sıra funksiyaları yerinə yetirir. Onlar mal və xidmətlər mübadiləsini asanlaşdırmaq, əmanətləri səfərbər etmək, kredit ayırmaq və borcalanlara nəzarət etmək və ödəmə xidmətləri göstərir.

Maliyyə sistemi iqtisadiyyatın səmərəli və effektiv fəaliyyətində əsas rol oynayır. Bu sistemin iqtisadiyyata əsas töhfəsi izafi maliyyə resurslarını ehtiyacı olan şəxslərə və şirkətlərə yönləndirilməsində vasitəçilik etməsidir. Bununla belə, maliyyə sistemi iqtisadiyyatı lazım olan pul vəsaitlərilə təmin etmir həm də iqtisadi inkişaf və iqtisadi artım üçün çox vacib olan investisiya kapitalının toplanmasını asanlaşdırır. Həmçinin fərdlərin və şirkətlərin risk seçimlərində köməklik edir.

Maliyyə sistemləri bazarlardan və iştirakçılardan ibarətdir. Bazarlar isə müəyyən şeylərin satıldığı məkan olaraq xarakterizə olunur. Hansı ki maliyyə bazarında satılanlar şeylər isə onun alətləridir. Maliyyə bazarlarında satılan alətlər üç növdən birinə bölünə bilər: borc, kapital və şərti. Borc alətləri gələcəkdə müəyyən tarixdə müəyyən valyuta məbləğləri ödəmək vədləri ilə bağlıdır. Borc alətləri arasına depozitlər, dövlət xəzinə borcları, kommersiya kağızları, korporativ istiqrazlar və ipotekalar daxildir. Kapital alətlərinə əsasən səhmlər-adi səhmlər və imtiyazlı səhmlər daxildir. Borc alətlərindən fərqli olaraq, onlar nağd ödənişlərin ölçüsü və ya vaxtı barədə heç bir xüsusi razılıq vermirlər. Şərti alətlər müəyyən şərtlər altında müəyyən ödənişlər etmək vəd edir. Bu bütün növ sığorta növləri, zəmanətləri və qarantiyaları əhatə edir. Bundan başqa dördüncü qrup da vardır ki, bunlar törəmə maliyyə alətləridir. Bu alətlər əsas xüsusiyyətlərindən biri də hər birinin fərqli risk dərəcələrini özündə ehtiva etməsidir (Jeffrey Carmichael, Michael Pomerleano, 2002).

Maliyyə sistemi milli, qlobal və firma səviyyəsində olmaqla fəaliyyət göstərir. Birdən çox komponent müxtəlif səviyyələrdə maliyyə sistemini təşkil edir. Firmanın maliyyə sistemi şirkətin maliyyə fəaliyyətini izləyən tətbiq olunan prosedurların toplusudur. Bir firma içərisində maliyyə sistemi, maliyyə baxımından bütün sahələri əhatə edir. Məsələn, mühasibat uçotu tədbirləri, gəlir və xərc cədvəlləri, əmək haqqı və balans hesabatı. Regional miqyasda, maliyyə sistemi kredit verənlərə və borcalanlara pul mübadiləsi imkanı verən sistemdir. Regional maliyyə sistemləri bankları və digər maliyyə institutlarını, maliyyə bazarlarını, maliyyə xidmətlərini əhatə edir. Qlobal maliyyə sistemi əsasən bütün maliyyə institutlarını, borcverənləri və borcalanları qlobal iqtisadiyyat daxilində əhatə edən geniş regional sistemdir. Qlobal baxımdan maliyyə sistemlərinə Beynəlxalq Valyuta Fondu, mərkəzi banklar, Dünya Bankı və xaricə kredit verən böyük banklar daxildir. Qlobal maliyyə sistemi hüquqi müqavilələrlə, təşkilatların və həmçinin rəsmi və qeyri-rəsmi şəxslərin investisiya və ticarəti maliyyələşdirməsi üçün maliyyə kapitalının beynəlxalq axınını birləşdirən dünya çərçivəsidir.

Maliyyə təşkilatları iqtisadi sistemdə geniş funksiyaları yerinə yetirirlər. Maliyyə sistemi yalnız bank kimi maliyyə institutlarında ibarət deyildir və onun əhatə dairəsi genişdir. Bəzi qurumlar da məsələn broker firmaları, investisiya şirkətləri və sığorta təşkilatlarında maliyyə bazarlarında xidmət edir. Bununla belə, bu qurumlar qeyri-bank maliyyə institutlarıdır ki, onlar bank tənzimlənməsindən kənar, şirkət və ya təşkilat tərəfindən tənzimlənilir. Həmçinin qeyri-bank maliyyə institutlarına qarşılıqlı fond, sığorta və maliyyə kreditləri təklif edən şirkətlər və s. daxildir. Beynəlxalq bazarlarda əmtəə ticarəti ilə məşğul olan şirkətlər də maliyyə sistemində malik qeyri-bank maliyyə qurumları hesab olunur.

Müasir maliyyə sisteminə maliyyə təşkilatları (institutları), maliyyə bazarları, maliyyə alətləri və maliyyə xidmətləri daxildir. Maliyyə sisteminin komponentləri:

1. Maliyyə təşkilatları.

Maliyyə təşkilatları əmanətlər, kreditlər, investisiyalar və valyuta mübadiləsi kimi maliyyə və pul əməliyyatları ilə məşğul olan bir şirkətdir. Maliyyə təşkilatları üzvləri və müştəriləri üçün maliyyə xidmətləri göstərir. Maliyyə qurumları bir neçə yolla tənsifləşdirmək olar ki bunlara risk xüsusiyyətlərinə görə, aktiv və passivlərinə görə və s. aid etmək olar. Bunlar həm də maliyyə vasitəçiləri olaraq da adlandırılır ki, əmanətçilər və borcalanlar arasında vasitəçi kimi çıxış edirlər. Bütün maliyyə institutlarının əsas funksiyası resurs ehtiyatlarına malik qrupların resurs çatışmazlığı olan qruplar arasında vasitəçilik etməkdir. Ancaq bu əsas funksiyanı müxtəlif yollarla yerinə yetirirlər. Bundan başqa maliyyə qurumları bir çox insana xidmət edir, çünki maliyyə əməliyyatları hər hansı bir iqtisadiyyatın vacib bir hissəsidir, fiziki şəxslər və şirkətlər əməliyyat və investisiyalar üçün maliyyə institutlarına güvənirlər. Hökumətlər maliyyə təşkilatlarının iqtisadiyyatda belə bir vacib rolu olduğu üçün, bankların və digər maliyyə institutlarının nəzarət və tənzimlənməsini vacib hesab edirlər. Ümumiyyətlə maliyyə böhranlarının tarixinə baxıldığı zaman, maliyyə təşkilatlarının iflaslarının ölkələrdə və dünyada çaxnaşma yaratdığı görünür. Maliyyə təşkilatları fərdi və kommersiya müştəriləri üçün geniş məhsul və xidmətlər təklif edir. Təklif olunan xüsusi xidmətlər müxtəlif maliyyə təşkilatları arasında fərqlənir. Maliyyə təşkilatları əsasən banklar və qeyri-bank maliyyə təşkilatları olmaqla iki qrupa bölünür. Banklar və qeyri-bank maliyyə təşkilatları haqqında növbəti bölmədə daha ətraflı bəhs olunacaqdır.

2. Maliyyə bazarları

Maliyyə bazarları-qiymətli kağızlar və törəmə maliyyə alətləri ilə insanların ticarət etdiyi bir bazardır. Bura elə bir bazardır burada insanlar maliyyə qiymətli kağızları, törəmə maliyyə alətləri və həmçinin aşağı əməliyyat xərclərində fyuçers, opsiyon, forvard, opsiyon müqavilələri ilə ticarətlə məşğul olurlar. Qiymətli kağızlara səhmlər, sertifikatlar, istiqrazlar, veksellər, çeklər daxildir. Qeyd olunan istiqrazlar dövlət qiymətli kağızı, səhm daşınmaz əmlakı, veksəl, çek malın hərəkətini həmçinin depozit və əmanət sertifikatı borc münasibətini əks etdirir. Qiymətli kağızlar fərqli

resurslara əsasında dövriyyəyə buraxılır (Bəşirov R.A., 2016: s.255). Qiymətli kağızlar pul kapitalını cəlb etmək üçün buraxılır və onlara səhm, istiqraz, dövlətin borc öhdəlikləri və onlardan törəyən sənədlər daxildir. Qiymətli kağızları iki qrupa bölünür; birinci dərəcəli əsas qiymətli kağızlar və ikinci dərəcəli törəmə qiymətli kağızlar.

Maliyyə bazarının tərkibinə banklararası valyuta birjası, fond birjası, pul bazarı, səhm bazarı və xarici valyuta mübadilə bazarı daxildir. Və bunlar maliyyə qiymətli kağızların, birja və ya əmtəə mübadiləsində ticarətin asanlaşmasına kömək edən təşkilatlardır. Bu, fiziki bir yer (Nyu-York Fond Birjası, Bakı Fond Birjası, London Fond Birjası, Tokio Fond Birjası kimi) və ya da bir elektron sistem (NASDAQ) ola bilər. Fond birjası qiymətli kağızların, səhm, istiqrazlar və digər maliyyə alətlərinin fond brokerləri və treyderləri tərəfindən alınıb və satıldığı bir quruluşdur. Banklararası valyuta birjası bankların müxtəlif valyutaları mübadilə etdiyi yüksək səviyyəli valyuta bazarıdır. Bundan başqa maliyyə bazarları aşağıdakı sektorlara da bölünür.

- Əmtəə bazarları, hansı ki, bu bazarlarda əmtəələrin ticarəti həyata keçirilir. Burada buğda, qəhvə, kakao, meyvə və şəkər kimi kənd təsərrüfatı məhsullarının ticarəti baş verir.
- Törəmə maliyyə alətləri bazarında maliyyə riskinin idarə edilməsi üçün alətlər təqdim edir.
- Fyuçers bazarı-gələcək dövrdə əmtəə ticarətində standartlaşdırılmış forvard müqavilələrini təmin edir (Bəşirov R.A., 2016: s.17). Burada gələcəkdə qiymətli kağızların və yaxud maliyyə bazarında real surətdə satılan digər maliyyə alətlərinin müəyyən müddətə göndərilməsi üzrə müqavilə ilə ticarəti həyata keçirilir.
- Kriptovalyuta bazarı-rəqəmsal aktivlərin və maliyyə texnologiyalarının ticarətini asanlaşdıran bazar. (kriptovalyuta-alternativ valyuta və rəqəmsal valyutanın bir növüdür)

- Valyuta bazarı-xarici valyutanın ticarəti burada baş verir. Ən böyük valyuta bazarları London, Nyu-York, Sinqapur, Tokio, Frankfurt, Hong Kong və Sidney kimi böyük maliyyə mərkəzlərində yerləşir.
- Spot bazarı-qiymətli kağızların və əmtəələrin alqı-satqısının nəğd pulla həyata keçirildiyi və tərəflərarası mübadilənin qısa müddət ərzində yerinə yetirildiyi bazar.
- Banklararası kreditləşmə bazarı-bankların müəyyən bir müddət üçün bir-birinə kreditlər verən bir bazardır. Bir çox banklararası kreditlər bir həftəlik və ya daha az müddətdə, əksəriyyətində isə müddət bir gecə-gündüzdür. Bu bazarda banklararası faiz dərəcələrinə Federal fondların uçot-faiz dərəcəsi (ABŞ), LIBOR (London), FİBOR (Almaniya), Avrobor (Avropa Birliyi), LÜKSİBOR (Lüksemburq), SIBOR (Sinqapur), HIBOR (Honkonq) və başqaları daxildir.

İnvestorlar, əmanətçilər və borc alanlar maliyyə bazarı iştirakçılarıdır. Subyekt kimi fəaliyyət göstərən vasitəçilər əsasən aşağıdakılardan ibarətdir: maklerlər, dillerlər və ixtisaslaşmış maliyyə-kredit institutları.

Müddətindən asılı olaraq maliyyə bazarı iki yerə bölünür, pul bazarı və kapital bazarı. 1.Pul bazarı maliyyə alətlərinin yüksək likvidli bazarıdır. Həmçinin burada qısa müddət üçün alınıb satılır. Pul bazarında qısa müddətdə hüquqi və fiziki şəxslərin dövriyyə vəsaitlərinə olan ehtiyacları qarşılamaq mümkündür. 2.Kapital bazarı uzunmüddətli maliyyələşmə mənbəyidir. Bu bazarda maliyyə aləti kimi səhmlər və istiqrazlardan alınıb satılır. Bu bazar da səhm bazarı-səhmlərin buraxılması yolu ilə maliyyə təmin edən və sonrakı əməliyyatlara imkan verən fond bazarları və istiqrazların verilməsi yolu ilə maliyyə təmin edən və sonrakı ticarət imkanlarını təmin edən bond bazarları olmaqla iki yerə bölünür.

Kapital bazarı yeni kapital fondları və istiqrazların investorlara satıldığı əsas (ilkin) bazarlar və mövcud olan qiymətli kağızların satışının olduğu ikinci dərəcəli bazarlar olmaqla iki yerə bölünür. Əsas bazarlar kreditorlar və borc alanlar (investorlar və resipiyentlər) arasında kapitalın yenidən paylaşdırılmasına xidmət

edir. İkinci dərəcəli bazarlarda-əvvəllər buraxılmış maliyyə alətləri üzrə əməliyyatlar edilir. İkinci dərəcəli bazarlar borc öhdəliklərinin yenidən satılma mexanizmini yaradır, və bu bütövlükdə bazarın likvidliyinin artmasına gətirib çıxarır. Hər iki bazar bir biriləri ilə sıx bağlıdırlar, çünki ilkin bazar ikinci dərəcəli bazarı qiymətli kağızlarla təmin edir.

3. Maliyyə alətləri

Maliyyə alətləri hər cür ticari maliyyə aktividir və iki yerə bölünür nağd pul alətləri və törəmə maliyyə alətləri. Nağd pul alətlərinin dəyəri birbaşa bazarlar tərəfindən müəyyən edilir. Onlara qiymətli kağızlar, kreditlər və depozitlər daxil ola bilər. Törəmə maliyyə alətləri-ikinci dərəcəli qiymətli kağızlardır. Törəmə maliyyə alətləri hər hansı baza aktivini almaq, satmaq və ya dəyişdirmək hüququnu təsbit edən müqavilədir. Baza aktivini qismində valyuta, qiymətli kağız, faiz dərəcəsi, gəlirlik, törəmə maliyyə aləti, əmtəə, maliyyə indeksi, kredit riski və s. çıxış edə bilər. Törəmə maliyyə alətlərinin aşağıdakı 3 növü vardır: Fyuçers elə bir qiymətli kağızdır ki, müəyyən edilmiş tarixdə hər hansı bir aktivin əvvəlcədən razılaşdırılmış qiymətlə alınması və ya satılmasını özündə əks etdirən standartlaşdırılmış birja müqaviləsidir (Maliyyə bazarları terminlərinin izahlı lüğəti, 2010: s.90). Digər bir maliyyə aktivini opsiya isə elə bir qiymətli kağız növünə aiddir ki, onun sahibi müəyyən edilmiş tarixdə hər hansı bir aktivini əvvəlcədən razılaşdırılmış qiymətlə almaq və ya satmaq hüquqununa malikdir (Maliyyə bazarları terminlərinin izahlı lüğəti, 2010: s.166). Və nəhayət sonuncu maliyyə aktivini svop isə elə bir pul axınının mübadiləsidir ki, iki tərəf müqabilinin arasında faiz dərəcəsi və valyuta riskini aradan qaldırır (Maliyyə bazarları terminlərinin izahlı lüğəti, 2010: s.197).

4. Maliyyə xidmətləri

Maliyyə sistemindəki təşkilatların son qrupu maliyyə xidmət təminatçılarıdır. Maliyyə xidmətləri maliyyə sektorunu əhatə edən çox sayda biznes qurumları tərəfindən təklif olunur. Bu qrup diler, qiymətli kağızlar üzrə broker, ipoteka brokeri, idarəetmə məsləhətçiləri və investisiya məsləhətçiləridir. və s. kimi xidmətlərlə

müştəriləri təmin edirlər. Broker (ingiliscə broker-vasitəçi, dəllal, broker)-satıcı ilə alıcı arasında, yaxud sığorta olunanla sığorta edən arasında, eləcə də əmlak sahibi ilə kirayənişin arasında vasitəçəlik xidməti yerinə yetirən hüquqi və ya fiziki şəxs. Qiymətli kağızlar bazarında birja əqdlərinin müəyyənləşdirilmiş qaydada müştərinin adından onun hesabına, müştərinin adından öz hesabına, yaxud öz adından müştərinin hesabına bağlanmasını həyata keçirən birja vasitəçisi də broker adlanır. Diler (ingiliscə dealer-ticarətçi, satıcı)-birja əqdlərinin müəyyənləşdirilmiş qaydada öz adından, öz hesabına bağlanmasını həyata keçirən və sonradan onu birjada satmaqla məşğul olan birja vasitəçisidir. Bundan başqa diler hər hansı bir şirkətin məhsullarını topdan alıb, sonradan pərakəndə və kiçik topdan satılması ilə məşğul olan hüquqi və ya fiziki şəxsdir.

1.2. Maliyyə təşkilatları və funksiyaları

Müasir maliyyə sisteminə maliyyə təşkilatları (institutları), maliyyə bazarları, maliyyə alətləri və maliyyə xidmətləri daxildir. Maliyyə təşkilatları maliyyə xidmətləri sahəsində, o cümlədən banklar, zəmanət şirkətləri, sığorta şirkətləri, broker şirkətləri və investisiya dilerlər də daxil olmaqla geniş əməliyyat fəaliyyətini əhatə edir. Maliyyə təşkilatları əsasən banklar və qeyri-bank maliyyə qurumları olmaqla iki qrupa bölünür.

“Banklar haqqında” AR-nın Qanununa əsasən bank elə bir hüquqi şəxsdir ki, həm fiziki həm də hüquqi şəxslərdən depozitlər və ya digər qaytarılan vəsaitlər cəlb edə, öz adından və həmçinin öz hesabına kreditlər verə bilər, bundan başqa köçürmə, hesablaşma-kassa əməliyyatlarını müştərilərin tapşırığı ilə həyata keçirə bilər (“Banklar haqqında” AR-nın Qanunu, s.1). Bank bir iqtisadi təşkilatlar olaraq, pul vəsaitlərinin toplanması, kreditlərin verilməsi, pulla hesablaşmaların həyata keçirilməsi, pulun emissiyası, müxtəlif qiymətli kağızların buraxılması və s. funksiyalarını yerinə yetirir. Banklar ümumiyyətlə maliyyə sistemindəki bütün iştirakçılar üçün əlçatan olurlar. Banklar mülkiyyətin xarakterinə görə əsasən dövlət,

səhmdar, kooperativ, bələdiyyə və qarışıq banklara, keçirdikləri əməliyyatların xarakterinə görə emissiya və kommersiya növlərinə bölünürlər.

Bankçılığın tipləri:

- pərakəndə bankçılıq, şəxslərlə və kiçik bizneslə birbaşa məşğul olur;
- biznes bankçılıq, orta biznesə xidmət göstərir;
- korporativ bankçılıq, böyük sahibkarlıq subyektlərinə yönəldilmiş fəaliyyət;
- xüsusi bankçılıq, banklar tərəfindən yüksək gəlirli müştərilərə təklif edilən maliyyə və qeyri maliyyə xidmətlərinin məcmusudur və özündə fərdi, individual xidmət sistemini əhatə edir.
- investisiya bankçılıq, borc cəlb edilməsində və ya qiymətli kağızlar emissiyasında kömək edir, həmçinin emitentlər üçün səhmlərin yerləşdirilməsi ilə bağlı konsaltinq və bələdçilik xidmətləri həyata keçirir. Bu fəaliyyətlə məşğul olan banklar iki yerə bölünür: 1.İnvestisiya Bankı-müxtəlif istiqamətli investisiya layihələrinin uzunmüddətli kreditləşdirilməsi üzrə ixtisaslaşan bank və ya digər kredit təşkilatı. 2.Ticarət Bankı-beynəlxalq ticarət münasibətlərinin kreditləşdirilməsi üzrə ixtisaslaşan kommersiya bankı. ənənəvi olaraq ticarət maliyyələşməsi edən banklar idi. Və onlar kredit formasında deyil, kreditlər deyil, səhm şəklində firmalara sərmayəni təmin edən banklardır.

Fəaliyyət növlərinə görə bankların tipləri:

- Mərkəzi Bank-dövriyyədəki nağd pulun emitentidir. Onlar dövlətin valyutasını, pul kütləsini və faiz dərəcələrini idarə edən bir təşkilatdır. Mərkəzi Bankın fəaliyyətinin əsas məqsədi öz səlahiyyətləri daxilində qiymətlərin sabitliyini və bank sisteminin sabitliyini və inkişafını təmin etməkdir. Bundan başqa Mərkəzi banklar adətən yerləşdiyi ölkənin bank sistemində nəzarət edir və tənzimləmə səlahiyyətlərinə malikdir. Ən inkişaf etmiş ölkələrdə mərkəzi banklar siyasi müdaxilədən qorunur və müstəqil fəaliyyətinə şərait yaradılır.

- İcma bankları-yerli özünüidarəetmə orqanlarının, işçilərinə, müştərilərinə və tərəfdaşlarına xidmət etmək imkan verən maliyyə institutları.
- Kommersiya bankları-bank sistemində əsas rol oynayır və müvəqqəti sərbəst olan pul vəsaitlərinin cəlb edilməsi, kreditləşmə, ödəniş və pul köçürmələrinin həyata keçirilməsi, konsaltinq və s. xidmətləri göstərir.
- İcma inkişaf bankları-tənzimlənən banklar olmaqla, aşağı xidmət səviyyəsinə malik bazarlara və əhaliyə maliyyə xidmətləri və kredit ilə təmin edir. Buna misal olaraq, Banqladəşdə yerləşən Nobel sülh mükafatı laureatı Məhəmməd Yunus tərəfindən təsis edilmiş mikromaliyyə təşkilatı "Gramen Bankı"
- Aqrar inkişaf banklarının-əsas məqsədi torpaqların, kənd təsərrüfatının və kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalını artırmaqdır.
- Xüsusi banklar-yüksək gəlirli şəxslərin aktivlərini idarə edən banklardır. Hətta belə təşkilatlarda aşağı məbləğdə bank hesabı açılır.
- Kredit ittifaqları və ya kooperativ banklar-əmanətçilərə məxsus qeyri-kommersiya kooperativləri olub və kommersiya banklarına nisbətə daha əlverişli şərtlərlə kredit təklif edirlər. Onların əhatə dairəsi müəyyən bir şirkətin işçiləri, bir ərazidə yaşayan sakinlər, bir birlik və ya dini təşkilatların üzvləri və onların yaxın ailələri ilə məhdudlaşır.
- Poçt əmanət bankları-milli poçt sistemləri ilə əlaqəli əmanət bankları. Dünya üzrə poçt-bank fəaliyyətinin üç əsas modeli mövcuddur: ingilis modeli, fransız modeli, alman modeli. 1) ingilis modelinə görə xüsusi ixtisaslaşdırılmış təşkilatı bölmələrin yaradılmasını zəruri edir, 2) fransız modelinə görə isə poçt müəssisələri daxilində maliyyə xidmətləri həyata keçirən departament fəaliyyət göstərir 3) alman modeli isə poçt və həmçinin də bank simbiozu əsasında işləyir (Məmmədov Z.F., 2010: s.98).
- Ofşor bank-əldə edilən mənfəətdən vergi alınmayan və ya çox az vergi alınan yerlərdə fəaliyyət göstərən bankdır. Bir çox ofşor bankları əsasən özəl banklardır. Ofşor bankçılığı, adətən, kölgə iqtisadiyyatı, mütəşəkkil

cinayət, vergi yayınmaları, çirkli pulların yuyulması və s. qanunsuz fəaliyyətlərlə bağlı olur. Ofşor banklar əsasən Britaniya Virgin Adaları, Beliz, Kayman Adaları və s. ərazilərdə fəaliyyət göstərir.

- Etik banklar-bütün əməliyyatlarında şəffaflığı prioritetləşdirən, ictimai məsuliyyətli əsas qəbul edən, həmçinin öz investisiyalarında və kreditlərində sosial və ətraf mühitə təsirləri nəzərə alan təşkilatlardır. Həmçinin öz fəaliyyətində sosial məsuliyyətli investisiya, korporativ sosial məsuliyyət və ədalətli ticarət əməliyyatı, istehlakçı hüququnu və sosial müəssisə kimi prinsipləri əsas kimi qəbul edirlər.
- Tikinti cəmiyyətləri-üzvlərinin qarşılıqlı maliyyələşməsini təşkil edən bir maliyyə qurumudur. Həmçinin bank və əlaqəli maliyyə xidmətlərini, xüsusən əmanət və ipoteka kreditlərini təklif edirlər. Bu təşkilatların fəaliyyəti müəyyən qədər kredit ittifaqları və ya kooperativ banklara bənzəyirlər,
- Əmanət bankları-onların əsas məqsədi əhalinin bütün təbəqələrinə asanlıqla əlçatan əmanət məhsulları təqdim etməkdir. Bəzi ölkələrdə əmanət bankları ictimai təşəbbüslə yaradılmışdır, bəzilərinə isə fondlar tərəfindən yaradılır. Hazırkı dövrsə Avropa əmanət bankları pərakəndə bankçılıqda diqqətlərini yetirirlər. Belə ki onlar kiçik və orta müəssisələr üçün ödənişlər həyata keçirir, əmanətlərin qəbulu, kredit verilməsi və sığorta kimi məhsullar təklif edirlər.
- İnternet bank-tamamilə kompüterlərlə həyata keçirilən, fiziki olaraq bank filialları olmadan yerinə yetirilən bank əməliyyatıdır.
- İslam bankçılığının əsas xüsusiyyəti, İslam dinində qeyd olduğunu kimi faizin haram olmasına görə, faizsiz iqtisadi sistemi inkişaf etdirməyə çalışmasıdır (Məmmədov Z.F., 2010: s.109). Bu həmçinin qeyri-faiz bankçılıq olaraq da bilinir, islam, şəriət qanunları və İslam iqtisadiyyatı istiqamətində idarə olunan bir bank sistemidir. Bu sistemdə sələm qadağandır, pul satış obyektini kimi istifadə oluna bilməz, islam prinsiplərinə zidd olan maliyyə xidmətlərinin göstərilməsi və s. qadağandır. İlk İslam bankı

isə 1963-cü ildə Misirdə qurulmuşdur. Lakin, ilk müasir İslam bankı 1971-ci ildə Qahirədə Ənvər Sadatın əmriylə qurulan Nasir Sosial Bankıdır. Daha sonra isə, 1975-ci ildə Ciddədə kral Faysalın dəstəyi ilə İslam Konfransı təşkilatına üzv olan ölkələrin iqtisadi inkişaf proqramlarını islam prinsipləri çərçivəsində dəstəkləyən-"İslam İnkişaf Bankı" qurulmuşdur.

- Universal banklar-bütün maliyyə xidmətlərini təklif edən təşkilatlardır.

Qeyri-bank maliyyə institutu və ya digər ifadə forması ilə qeyri-bank maliyyə təşkilatları bank lisenziyası olmayan və milli və ya beynəlxalq bank tənzimləmə agentliyi tərəfindən yoxlanılmayan maliyyə qurumudur. Həmçinin əhalidən əmanətləri qəbul edə bilməyən maliyyə qurumudur. Bu təşkilatlar investisiyalar (kollektiv və fərdi), risk bölüşdürülməsi, maliyyə konsaltinqi, brokerlik, pul köçürmələri və nağd ödəməsi kimi xidmətlər göstərməklə alternativ maliyyə xidmətlərinə insanların çıxışını asanlaşdırır. Qeyri-bank maliyyə qurumları investisiyalar, risklərin bölüşdürülməsi və bazar brokerliyi kimi bankla əlaqəli maliyyə xidmətlərini göstərir. Bundan əlavə, Qeyri-bank maliyyə institutları həmçinin maliyyə xidmətlərinin göstərilməsində banklarla rəqabət aparırlar. Əlavə olaraq, fərdi qeyri-bank maliyyə institutları xüsusi bir sektorda ixtisaslaşa bilərlər və informasiya üstünlüyü inkişaf etdirə bilərlər. Onlar bölüşdürmə, hədəfləmə və ixtisaslaşma prosesi ilə maliyyə xidmətləri çərçivəsində rəqabət gücləndirir. Bank olmayan maliyyə şirkətləri kreditlər, təhsilin maliyyələşdirilməsi, pensiya planlaşdırılması, pul bazarlarında ticarət, səhmlərin və səhmlərin alqı-satqısı, səhmlərin portfelinin idarə olunması və digər xidmətlərini təklif edir. Ancaq adətən onlara depozitlər almağa icazə verilmir və borc alətlərinin verilməsi kimi əməliyyatları maliyyələşdirmək üçün digər vasitələr tapmalıdır.

Qeyri-bank maliyyə qurumlarına aşağıdakılar daxildir: maliyyə və kredit şirkətləri, sığorta şirkətləri, qarşılıqlı fondlar, əmtəə treyderləri, maliyyə xidməti təminatçıları, lizinq şirkətləri, market meykər, müqaviləli əmanət təşkilatlarıdır,

lombardlar, valyuta mübadilələri mərkəzləri və mikro kredit təşkilatları, faktoring şirkətləri və s.

Faktoring (ingiliscə, faktor-ticarət agenti, vasitəçi) əmtəə və xidmətlərin satışının kommersiya krediti şərtləri daxilində həyata keçirilməsi zamanı tərəflər arasında yaranmış borc tələbinin (hesab-faktura, veksəl) başqasına güzəşt edilməsidir. Bu maliyyələşdirmə pul tələbinin güzəşt edilməsi qarşılığında yaranır (Ataşov B.X., 2016: s. 397). Faktoring şirkətlərinin işinin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, faktor firma öz müştərisindən borcları almaq hüququnu alır, öz müştərilərinin borclarını hissə-hissə ödəyir. Daha doğrusu, borcların 70-90 faizə qədərini ödəmə müddəti çatana kimi ödəyir. Borcun qalan hissəsini isə müştəriyə onun borclusunun bütün məbləği qaytardıqdan sonra müəyyən edilmiş faizlər çıxılmaq şərtilə qaytarılır. Nəticədə faktor-firmanın müştərisi borcları tez qaytarmaq imkanı əldə edir və buna görə də faktor firmaya faizlər ödəyir. Faktoring əməliyyatlarının icra olunduğu şəraitdə müştəri öz borclusundan borcunu almaq hüququnu faktor firmaya verir.

Maliyyə xidmət təminatçıları (həm qiymətli kağızlar, həm də ipoteka) isə idarəetmə məsləhətçiləri və maliyyə müşavirlərindən ibarətdir və onlar xidmət haqqı əsasında işləyirlər. Onların əsasən investorlar üçün informasiya səmərəliliyinin artırılması xidmətləri göstərir.

Lizinq şirkətləri də QBMİ-lərdən biridir. Lizinq-(“leasing” ingilis sözü olub, icarə mənasını bildirir) maşın və avadanlıqların uzunmüddətli icarəyə verilməsidir (Ataşov B.X., 2016: s.380). Lizinq-elə bir xidmət növüdür ki, burada istehlakçının sifarişi əsasında əmlakı satın almaqla onu istehlakçıya müəyyən müddətə icarəyə verilir. Lizinqverən (icarəyə verən) tərəfindən lizinq alıcısı (icarədar) üçün mülkiyyət hüququnun saxlanması şərt ilə uzun və ya orta müddətə maşın, avadanlıq, investisiya təyinatlı əmtəələrin icarə müqaviləsi müddətində icarəsidir (Ataşov B.X., 2016: s.381). Lizinqi kreditdən fərqləndirən cəhətlərindən biri girovun tələb olunmamasıdır.

Sığorta şirkətləri ölümə, xəstəlikə, əmlaka dəyən ziyan və ya itkisi ilə bağlı olan iqtisadi riskləri və digər zərərə məruz qalma ilə əlaqədar müqavilə öhdəliklərini

təmin etməkdə ixtisaslaşır. Sığorta şirkətlərinin iki növü mövcuddur: ümumi sığorta (bəzi ölkələrdə isə sadəcə qeyri-həyat sığortası kimi tanınır) və həyat sığortası. Ümumi sığorta müqavilələri adətən sabit və nisbətən qısa müddətə aiddir. Həyat sığortası şirkətləri tərəfindən satılan sığorta söğortalının erkən ölümü ilə əlaqədar olan iqtisadi itkilərə qarşı sığortadır və daha uzun müddətli bir müqavilədir. Hər iki sığorta növü, həyat və ümumi, cəmiyyətin bütün sahələrində mövcuddur. Sığorta şirkətləri bank lisenziyası olmadıqlarına baxmayaraq, bir çox ölkədə sığorta fəaliyyətinə aid tənzimlənmənin ayrı bir formasına malikdir və eyni zamanda bankları əhatə edən eyni maliyyə tənzimləyicisi tərəfindən də təmin edilə bilər.

Market meyer (və ya likvidlik təminatçısı) bir bazar təşkilatıdır. Market meyer (ingiliscə, market maker)-fond bazarında proseslərin gedişini izləyir, inkişaf meyllərini, gözlənilən gəlirliyi, qiymətli kağızların etibarlılığını qiymətləndirən maliyyə aktivləri üçün əməliyyatların asanlaşdıran broker-diler müəssisələridir. Bunu edə bilmək üçün bazarda aktivlərə sahib olmalı və ya bu aktivləri öz adından satmaq səlahiyyəti olmalıdır. Belə aktivlər səhmlər, dövlət və korporativ istiqrazlaq, törəmələr alətlər və xarici valyutalar daxildir. Onların əsas təsiri bazarda maliyyə aktivlərinin likvidliyini artırmaqdır. Market meyerlər alqı-satqı kotirovkaları və ya təklif-təklif arasındakı fərqlilikdən öz müştəriləri olan firmalar gəlir ilə təmin edir və bunun qarşılığında qazancları müəyyən məbləğ komissiyon olur. Onlar həmçinin informasiya xidməti də göstərirlər.

Müqaviləli əmanət təşkilatlarının ən əsas iki nümunəsi, pensiya fondları və qarşılıqlı fondlardır. Ümumiyyətlə, ev təsərrüfatlarında onların yığımları üçün üç əsas alternativ var. Birincisi onlar birbaşa fərdi şəxslərə və ya firmalara ya borc verə və yaxud da firma kapitalına investisiya edə bilərlər. İkincisi isə onlar öz vəsaitlərin depozit qəbul edən müəssisələrə saxlaya və ya həyat sığortası şirkətlərinin investisiya məhsullarına yönəldə bilərlər. Və nəhayət üçüncü yol isə ümumi investisiya vasitələrinə kapital qoyuluşudur ki, bunlar da həmçinin institusional investorlar kimi tanınır. Dünyada ümumi investisiya vasitələrinin bir çox çeşidi var, baxmayaraq ki,

əksəriyyəti iki əsas növdən birinə düşür: açıq və ya qapalı Qarşılıqlı investisiya fondları. Açıq fondlar vəsaitlər hər hansı bir zamanda ictimaiyyətə yeni səhmlər almağa imkan verərək yeni investisiyalar yaradırlar. Qapalı fondlarda isə adından da göründüyü kimi əsasən şirkətin yalnız təsisçilər arasında bu baş verir. Qarşılıqlı fondlar ümumiyyətlə öz investisiyalarının formaları ilə fərqlənirlər. Məs. bəzi fondlar yüksək riskli, yüksək gəlirli investisiyalara ixtisaslaşır, digərləri isə vergidən azad qiymətli kağızlara yönəldilir. Həmçinin spekulyativ ticarətdə (yəni hedcinq fondları) ixtisaslaşan qarşılıqlı fondlar da var. Pensiya fondları, insanların aktiv çalışdıqları dövrdə qənaət edib yığıqlarını uzun müddətli investisiyaya yönləndirərək təqaüd dövrlərində, onların yaşayış standartlarının qoruya biləcəkləri bir gəlirlə təmin edən qurumlardır. Maliyyə sistemində müqaviləli əmanət təşkilatları son onilliklərin ən inkişaf etmiş və böyümüş bölmələrindəndir (Jeffrey Carmichael, Michael Pomerleano, 2002).

1.3. Bank olmayan kredit təşkilatları və maliyyə sistemində rolu

Bank olmayan kredit təşkilatları müxtəlif bank xidmətləri təklif edən maliyyə institutlarıdır, lakin onların bank lisenziyası olmur. Ümumiyyətlə, bu təşkilatlar bank qaydalarına əsasən tələb olunan ənənəvi nəzarətdən kənar qalır. Fəaliyyət sahələrindən asılı olaraq qeyri-bank maliyyə təşkilatları aşağıdakı kateqoriyalara bölünə bilərlər: inkişaf üçün maliyyə şirkətləri, lizinq şirkətləri, investisiya şirkətləri, vençur maliyyə şirkətləri, korporativ inkişaf şirkətləri, faktoring şirkətləri, bank olmayan kredit təşkilatları və s.

Bank olmayan kredit təşkilatları 2 qrupda təsnifatlandırılır. 1. Girov əmanəti qəbul edən 2. Girov əmanəti qəbul edə bilməyən. Depozit qəbul edən qurumlar kapital adekvatlığının tələblərinə, likvid aktivlərin təminatına, öhdəliklərin idarə olunmasına və digər normalara və hesabat tələblərinə cavab verməlidir.

BOKT-lar fərdlərə və şirkətlərə pul vəsaiti ayırmaqla maliyyə çatışmazlıqlarının qarşısını alır. Bundan əlavə, BOKT-lar həmçinin digər maliyyə

xidmətlərini göstərməklə banklarla rəqabət aparırlar. Banklar bütöv bir maliyyə xidmətləri paketini müştərilərə təklif etdiyi halda bu təşkilatlar isə müəyyən müştəri qruplarına bu xidmətin müəyyən bir hissəsini təklif edə bilər. Bundan başqa bu təşkilatlar müəyyən bir sektorda ixtisaslaşa və informasiya üstünlüyü də qazana bilər və maliyyə xidmətləri sahəsinin digər iştirakçıları rəqabət aparırlar.

Məlum olduğu kimi QBMİ xüsusilə də BOKT-ların depozit qəbul etməyə icazəsi olmur. Bu təşkilatlar kreditləşməni həyata keçirmək üçün öz əsasən öz kapitalından və əldə edilmiş gəlirlərindən istifadə edirlər. Bundan başqa BOKT-lar digər maliyyə təşkilatlarından kreditlər cəlb etməklə, fiziki və hüquqi ayırdığı grantlarla və fond birjalarında müddətli istiqrazlarının yerləşdirilməklə də vəsait cəlb edərək öz fəaliyyətini həyata keçirə bilirlər.

BOKT-lar da daxil olmaqla, bir çox yönlü maliyyə sisteminə malik olan ölkə iqtisadiyyatları maliyyə şoklarından qoruna və bu şoklardan xilas ola bilərlər. BOKT-lar qeyri-bank maliyyə institutlarından (təşkilatlarından) biridir. Bu təşkilatların maliyyə sistemində əsas rollarından biri sosial-iqtisadi inkişafı dəstəkləməsidir. Belə ki bəzi ölkələrin iqtisadiyyatı və maliyyə sistemi üzərində aparılmış tədqiqatlar da bunu deməyə əsas verir. Buna misal olaraq bəzi Afrika ölkələri ilə əlaqədar aparılmış tədqiqatları göstərmək olar. Maliyyə sistemi və iqtisadi artımla əlaqədar 1971-2013-cü illərin statistik məlumatı əsasında Misir, Nigeriya və Cənubi Afrika Respublikası üzərində tədqiqat aparılmışdır. Və nəticələr göstərmişdir ki, QBMİ-lər ilə iqtisadi inkişaf arasında Misir və Cənubi Afrikada güclü uzun müddətli bir əlaqə mövcuddur. Lakin Nigeriya barəsində dəlil zəifdir. Beləliklə, tədqiqat göstərmişdir ki, daha inkişaf etmiş maliyyə sistemlərinə malik olan ölkələrdə QBMİ-nin iqtisadi artım prosesinə verdiyi töhfənin əhəmiyyəti daha vacibdir (Ronald Rateiwa, Meshach Jesse Aziakpono, 2017). Bundan başqa 1967-2011-ci illəri əhatə edən dövr ərzində Tanzaniya iqtisadiyyatının göstəriciləri üzərində aparılmış tədqiqatın nəticəsində məlum olmuşdur ki QBMİ kreditləri uzunmüddətli dövrdə deyil, qısamüddətli dövrdə iqtisadi inkişafa müsbət təsir göstərməsinə gətirib çıxarmışdır (Edna D. Chuku, Michael

O. A. Ndanshau, 2016). Nigeriyada 1992-2012-ci illər iqtisadi göstəriləri əsasında bank və QBMİ-lərin kreditlərinin iqtisadi inkişafa təsirləri araşdırılmışdır. Araşdırma nəticəsi, maliyyə qurumlarının Nigeriya iqtisadiyyatının böyüməsi və inkişafı üçün böyük rol oynadığını ortaya qoydu (Ndugbu Michael O. və başqaları, 2015).

QBMİ-lərin Asiya ölkələrinin maliyyə sisteminin əsas subyektlərindən biridir. Belə ki qeyri-bank kreditlərinin bu ölkələrin iqtisadiyyatında xüsusi payı vardır. Xüsusilə də qeyri-bank kreditləri Çin iqtisadiyyatında da müəyyən paya malikdir. QBMİ fəaliyyəti kölgə bankçılıq olaraq da təsnifatlaşdırılır. Qeyri-bank maliyyələşməsi Çin iqtisadiyyatına bir sıra fayda təmin edir, xüsusilə kredit təklifi üçün alternativ bir yoldur və çinli ev təsərrüfatlarının yüksək məhsuldar investisiya məhsullarının mövcudluğunu artırır. Lakin, bu fayda maliyyə sabitliyi riski dərəcəsini də artırır (Joel Bowman, Mark Hack və Miles Waring, 2018). Bundan başqa 1995-2003-ci illər əhatə edən 27 Çin əyalətinin məlumatları əsasında aparılmış tədqiqatın nəticəsində bankların yerli inkişafa müsbət töhvə verdiyi məlum olmuşdur. Bununla yanaşı, QBMİ kreditlərinin yerli artımlara az töhfə verdiyini, lakin bu təşkilatların qeyri-dövlət sektoruna daha çox diqqət yetirdiyi görülmüşdür (Xiaoqiang Cheng, Hans Degryse, 2006). QBMİ Bangladeş iqtisadiyyatına töhvəsi də araşdırılmışdır. On bir ili əhatə edən 2000-2010-ci illərin iqtisadi göstəriciləri əsasında aparılmış tədqiqat zamanı məlum olmuşdur ki, bu təşkilatlar uzunmüddətli investisiya və maliyyələşdirməni asanlaşdırmağa kömək edir. Həmçinin onların fəaliyyəti bank kimi maliyyə qurumundan başqa ehtiyac olan alternativ maliyyə dəstəyi ilə təmin etmir, eyni zamanda maliyyə bazarında rəqabət mühitini də yaradır. Və nəhayət QBMİ gəlirlərinin, aktivlərin və digər maliyyə göstəricilərinin artımı Banqladeşin ÜDM-in artımına böyük töhfələr vermişdir (Anupam Das Gupta, Afsana Yesmin və Omar Faruk Khan, 2013). QBMİ-nin Banqladeşin maliyyə sisteminə təsiri ilə bağlı aparılmış başqa bir tədqiqatın nəticəsinə görə QBMİ maliyyə çatışmamazlığı problemi ilə üzləşir ki, bu vəziyyət QBMİ-in inkişafını və böyüməsini ləngidir. Ancaq onlar əsasən uzunmüddətli kreditləşmə həyata keçirir və iqtisadiyyatda böyük əhəmiyyətə

malikdirlər (Monzur Hossain, Md. Shahiduzzaman, 2002). Əhalisinin sayına görə dünyada ikinci ölkə olan Hindistanda da QBMİ-lər ilə bağlı tədqiqat aparılmışdı. Və bunların son illərdə ümumi maliyyə sistemində xüsusi əhəmiyyət malik olduğu aşkarlanmışdır. Bu təşkilatlar uzunmüddətli davamlı inkişafı təmin etmək üçün əhəmiyyətli fürsətlər təklif edir. Bundan başqa sürətlə hərəkət etmək və xüsusi müştəri segmentləri üçün rahat kreditləşmə qabiliyyətinə malik olan təşkilatlar bu faydaları ilə iqtisadiyyatın qeyri-korporativ müştərilərinə, o cümlədən KOM və pərakəndə müştərilərə rahatlıq imkanı verir (Akinchan Buddhodev Sinha, 2017).

Keçid iqtisadiyyatlı ölkələrin maliyyə sisteminin inkişafında və iqtisadi inkişafında da qeyri-bank maliyyə institutlarının rolu olduğunu qeyd etmək lazımdır. Belə ki Ukrayna və bir çox keçid iqtisadiyyatlı ölkələrdə QBMİ artım dərəcəsi bank sektorunun artım templərini əhəmiyyətli dərəcədə qabaqlayır. Bundan başqa QBMİ-nin inkişafı ilə Ukraynanın iqtisadi inkişafı və iqtisadi artım göstəricisi arasında sıx bir əlaqənin olduğu aşkar olunmuşdur. Həmçinin QBMİ-nin Ukraynanın iqtisadi inkişafına təsiri birbaşa və bank sistemi, dövlət büdcəsi və fond bazarı vasitəsi ilə həyata keçirilir (Ahmad Rizwan Ch, Andrii Semenog, 2017).

Maliyyə sistemində bu qurumların digər rolu isə iqtisadi sabilliyin dəstəkləməsidir. Bank olmayan maliyyə qurumlarını əhatə edən çox yönlü bir maliyyə sistemi, iqtisadiyyatları maliyyə şoklarından qoruya bilər və bu şokların baş verdiyi zaman sürətlə bərpa etməyə imkan verir. Bununla belə, effektiv maliyyə qaydaları olmadıqda qeyri-bank maliyyə qurumları maliyyə sisteminin kövrəkliyini daha da gücləndirə bilər. Bank olmayan maliyyə qurumlarının informasiya mübadiləsi şəbəkələrində iştirak etmək üçün zəruri olan texnoloji imkanları olmur və həmçinin kredit hesabat agentliklərinə banklardan daha az məlumat verirlər. Bu təşkilatları maliyyə sisteminin inkişafına, həmçinin iqtisadi inkişafa və artıma müsbət təsirləri olduğu kimi bəzi mənfi təsirləri də var. Belə ki bu qurumlar əsasən tənzimlənməmiş olduğundan, onlar tərəfindən yaradılan kölgə bank sistemi (kölgə bank sistemi-qeyri-bank maliyyə vasitəçiləri olmaqla normal bank qaydalarından

kənarda ənənəvi bank funksiyalarını həyata keçirən müxtəlif müəssisələr və bazarlar olmaqla maliyyə xidmətləri təqdim edir) potensial qeyri-sabitlik yarada, hətta maliyyə böhranlarına səbəb ola bilər. Çünki bu qurumlar bank lisenziyasız fəaliyyət göstərirlər və bəzi ölkələrdə hökumət tənzimləyiciləri və kredit agentlikləri tərəfindən onların fəaliyyəti əsasən nəzarətsizdir. Buna misal kimi 1997-ci il Asiya maliyyə böhranını göstərmək olar ki, bunun da baş verməsinin əsas səbəblərindən biri Cənubi-Şərqi Asiya ölkələrində və Yaponiyada baş verən valyuta devalvasiyaları və fərdi borc artımı olmuşdur (Jeffrey Carmichael, Michael Pomerleano, 2002).

Maliyyə sisteminin böyük bir hissəsi hökumət tənzimləyiciləri və başqaları tərəfindən əsasən nəzarətsiz fəaliyyət göstərən bu təşkilatlardan ibarətdirsə, onda bütün sistemin sabitliyinə təhlükə yarada bilər. Onların tənzimlənməsində zəif tərəflər bir kredit balonu yaradır və aktivlərin qiymətini artırmağa bilər və daha sonra aktivin qiymətinin azalması və borc öhdəlikləri artması baş verir. Buna görə də son global maliyyə böhranından sonra bu təşkilatların tənzimlənməsinə və nəzarət olunmasına daha çox diqqət ayrılmışdır.

II Fəsil AZƏRBAYCANDA MALİYYƏ SİSTEMİNİN VƏZİYYƏTİ

2.1. Maliyyə sisteminin təkamülü

Maliyyə sistemi dünya iqtisadiyyatının mühüm tərkib hissəsidir. Bu həmçinin Azərbaycan iqtisadiyyatı üçün də belədir. Ümumiyyətlə AR-nın maliyyə sistemini aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar.

- İctimai maliyyə-dövlət və bələdiyyə maliyyəsi (dövlət büdcəsi, büdcədən kənar fondlar, dövlət krediti, dövlət sığorta fondları, bələdiyyə maliyyəsi)
- Müəssisə və təşkilatların maliyyəsi (kommersiya müəssisələrinin maliyyəsi, dövlət və bələdiyyə müəssisələrinin maliyyəsi, qeyri-kommersiya müəssisə təşkilatlarının maliyyəsi, ictimai təşkilatların və birliklərin maliyyəsi)
- Kredit-bank sistemi (AR-nın Mərkəzi Bankı, AR-nın Maliyyə Bazarlarına Nəzarət Palatası, banklar, bank olmayan kredit təşkilatları)
- Sığorta maliyyəsi (şəxsi sığorta, əmlak sığortası və s.)
- Dövlət maliyyə orqanları sistemi (AR-nın Maliyyə Nazirliyi, AR-nın Vergilər Nazirliyi, AR-nın subyektlərinin maliyyə orqanları)
- Beynəlxalq maliyyə (beynəlxalq maliyyə təşkilatları, beynəlxalq kredit təşkilatları, investisiya əməliyyatları)

Bu fəsildə əsasən maliyyə sisteminin bir komponenti olan maliyyə təşkilatlarından bəhs olunacaqdır. İqtisadiyyatın əsas hərəkətverici qüvvələrindən biri olan bu maliyyə təşkilatlarının Azərbaycanda formalaşmasını və inkişafını bir neçə mərhələyə bölmək olar. Birinci mərhələdə maliyyə təşkilatları və kredit sistemi yaranmışdır. Azərbaycanda kredit sisteminin formalaşmasının tarixi 1860-cı ildə təsis olunan Çar Rusiyasında Dövlət Bankının tarixi ilə eyni dövrə təsadüf edir (Əliyev M.F., 2011: s.14). İndiki Azərbaycan torpaqları Çar Rusiyası tərəfindən işğal olunmuşdu və həmin dövrdə çarlığın əyalətlərdən biri də Azərbaycan idi. Və o zaman iqtisadiyyatda baş verən dəyişikliklər, xüsusilə də neft sənayesinin inkişafı kredit

sisteminin yaranmasına təkan vermişdir. Azərbaycanda kredit sistemi 2 formada olmaqla səhmdar (kommersiya banklarının agentlikləri, kommersiya banklarının şöbələri, lombardlar, qarşılıqlı kredit cəmiyyətləri) və dövlət (xəzinədarlıq, dövlət Bankının şöbəsi, əmanət kassaları və kiçik kredit müəssisələri) olmaqla kredit müəssisələrindən ibarət olmuşdur (Əliyev M.F., 2011: s.14-15). 1917-ci ilin məlumatlarına əsasən Azərbaycan kredit sisteminin quruluşu aşağıdakı qrafik 2-dəki kimi olmuşdur.

Qrafik 2. Azərbaycan kredit sisteminin quruluşu

Mənbə: Əliyev M.F., 2011: s.15

Azərbaycanın kredit şəbəkəsinin tərkibinə-Bakı şəhərində İctimai Şəhər Bankı, Qarşılıqlı Kredit Cəmiyyəti, Tiflis Kommersiya Bankı, Dövlət Bankının Şöbəsi, Rus-Asiya bankı, Şimal bankının şöbəsi, Bakı lombardı, Tiflis ticarət bankının şöbəsi, əmanət kassaları, bankir kontorları və başqa müəssisələr daxil idi (Əliyev M.F., 2011, s.15). Bundan əlavə qeyd etmək lazımdır ki 20-ci əsrin əvvəllərində kommersiya bankları vasitəsilə veksellərin uçuğu əməliyyatı da aparılmışdır. Həmin dövrdə digər bir kredit növü olan ipoteka kreditləri də verilirdi. Həmçinin kiçik müəssisələr, sənətkarlar və ticarətçilər də kreditlərdən istifadə edə bilirdilər.

Azərbaycan Demokratik Respublikasının mövcud olduğu dövrü maliyyə sisteminin növbəti mərhələsinə aid etmək olar. ADR-nin yaranmasından sonra tədaviyə pul nişanları buraxılmışdır. ADR hökuməti tədaviyə həmçinin kağız pullar-

bonlar (Bakı bonu) da buraxmışdır. ADR Nazirlər Soveti 1918-ci ilin sentyabr ayında tədavüldə olan bonların dəyərinin müəyyən olunması ilə bağlı iki qərar qəbul edir. Və həmin qərarlara uyğun olaraq 40 ADR bonu 1 türk lirəsinə, 1 ADR bonu 1 Rusiya rubluna eyni dəyəərə bərabər qəbul edilmişdir (Əliyev M.F., 2011: s.17). Bundan əlavə həmin dövrdə Azərbaycan birjalarında xarici valyutalar alınıb-satılırdı. ADR mövcud olduğu dövrdə kredit sistemində də islahatlar aparılmışdır. 1919-cu ilin sentyabr ayında Dövlət Bankının nizamnaməsi parlament tərəfindən təsdiqlənərək bankın açılışı olur. Bu da öz növbəsində pul-kredit sisteminin tənzimlənməsinə təsir etmişdir. 1919-cu ilin noyabr ayında isə Dövlət Bankının Gəncə şöbəsi yaradılır.

Maliyyə sisteminin növbəti mərhələsini Azərbaycanda sovet hakimiyyətinin qurulduqdan sonrakı dövrə aid etmək olar. Belə ki 1920-ci il aprelin 28-də Bakı rus-bolşevik qoşunları tərəfindən işğal edildi və ADR süqut edir. Bakının bolşeviklər tərəfindən işğalından sonra onların qarətçiliklə məşğul olması nəticəsində Azərbaycanın bütün qiymətli ehtiyatları Həştərxana daşınmışdır (Əliyev M.F., 2011: s.9). İşğalçı bolşeviklər Azərbaycanda sovet hakimiyyətini qurduqdan sonra ilk gördükləri tədbirlərdən biri də maliyyə sisteminin dövlətin inhisarına keçirilməsi olur. Və beləliklə özəl kredit müəssisələri ləğv edilir. 1922-ci ildə Dövlət Bank yaradıldı və bütün sahələrə xidmət etməyə başladı. Bu quruluşun mövcud olduğu 70 il ərzində müxtəlif vaxtlarda bank sistemində müxtəlif islahatlar aparılmışdır. 1930-cu illərdəki kredit islahatlarından sonra komməriya kreditləri ləğv olunmuşdur. Bank sistemindəki bütün funksiyaları Dövlət Bankı yerinə yetirirdi. SSRİ-də 1959-cu ildə kredit sistemində aparılmış dəyişikliklər nəticəsində bir neçə maliyyə təşkilatları bütün aktiv və passivləri Dövlət Bankına və Sənaye Bankına verilir. Azərbaycan da ittifaqın tərkibində olduğu üçün baş verən dəyişikliklər birbaşa təsir edirdi. Həmin dövrdə Dövlət Bankının Azərbaycan kontoru bütün sahələrin kreditləşməsini həyata keçirirdi. Lakin bir məqamı da qeyd etmək lazımdır ki, bu quruluşun təməlinə olan çatışmamazlıqlar islahatların effektiv olmasına kömək etmirdi. Belə ki vaxtı keçmiş kreditlərin həcmi artmışdı, müəssisələr ödənişlərini yerinə yetirə bilmirdi.

Ümumiyyətlə kredit sistemi öz əhəmiyyətini itirmişdi. Və nəhayət bank sistemində əsas dəyişikliklər SSRİ-nin süqutuna yaxın baş vermişdir. SSRİ-də Dövlət Bankı, Əmanət Bankı, Xarici İqtisadiyyat Bankı, Aqrar Sənaye Bankı, Sənaye Tikinti Bankı, Mənzil Sosial Bankı (M.F.Əliyev, 2011: s.25) 1987-ci ildəki dəyişiklik nəticəsində yaranmış banklar idi. Belə islahatlar da kredit sisteminin inkişafına müsbət təsir etmirdi. Bu dövrdə kooperativ banklar da yaradılırdı. Əslində bu islahatlar ilə ikipilləli bank sisteminin əsası qoyulsa da, yenə də əsas mərkəz Dövlət Bankı idi.

18 oktyabr 1991-ci ildə AR-nın müstəqilliyini bərpa edildi. Belə ki hələ müstəqilliyini elan etməmişdən əvvəl 1991-ci il 25 may tarixli “Azərbaycan Respublikasının iqtisadi müstəqilliyinin əsasları haqqında” qanunu ilə Azərbaycanda müstəqil bank sisteminin əsasları müəyyən edilmiş və həmçinin Milli Bankın statusu, səlahiyyətləri müəyyən edilmişdir. Və nəhayət Azərbaycanda maliyyə sisteminin növbəti mərhələsini də həmin vaxtdan sonrakı dövrə aid etmək olar. Belə ki, 1992-ci ilin yanvar ayının 10-da Azərbaycan Beynəlxalq Bankı yaradıldı və hal-hazırda da göstəricilərinə görə Azərbaycanın ən böyük bankı olmaqla fəaliyyətini davam etdirir. Azərbaycan Beynəlxalq Bankı keçmiş SSRİ Xarici İqtisadiyyat Bankı Azərbaycan respublika bankının bazasında yaradılmışdı. 1992-ci il fevral ayının 11-də isə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin “Azərbaycan Respublikası Milli Bankının yaradılması haqqında” Fərmanı ilə Azərbaycan Milli Bankı yaradılır. Azərbaycan Milli Bankı yaradılmasında isə keçmiş SSRİ Dövlət Bankı, Sənaye-Tikinti Bankı və Aqrar Sənaye Bankı Azərbaycan Respublika banklarının bazasından istifadə edilir. Həmçinin Azərbaycanın Əmanət Bankı keçmiş SSRİ Əmanət Bankının Azərbaycan respublika bankının bazasında yaradılır. Azərbaycan Milli Məclisi 1992-ci ilin avqust ayının 7-də “Azərbaycan Respublikasının Milli Bankı haqqında” və “Azərbaycan Respublikasında banklar və bank fəaliyyəti haqqında” qanunlar qəbul edir. Qanunlar qüvvəyə mindikdən sonra bank sistemində də dəyişiklik olur. Aqrar Sənaye Bankı və Sənaye İnvestisiya Bankı Milli Bankın tərkibindən çıxarılır və səhmdar kommersion banklarına çevrilir. Bundan başqa həmin qərarla Beynəlxalq Bank və Əmanət Bankı

da səhmdar kommertiya bankına çevrilir. Aşağıdakı cədvəl 1-də 1992-ci ilin sentyabr ayına Azərbaycanın kredit sistemi əks olunmuşdur.

Cədvəl 1. Azərbaycanın kredit sistemi

Bankın adı	Bankın sayı	Şöbələrin sayı
Milli Bank	1	2
Aqrar Sənaye Bankı	1	70
Sənaye İnvestisiya Bankı	1	32
Əmanət Bankı	1	82
Kommertiya və kooperativ banklar	92	-

Mənbə: Əliyev M.F., 2011: s.27

Bu dövrdə Azərbaycanda kommertiya banklarının sayıda sürətlə artırdı. Həmin dövrdə hüquqi boşluqlardan istifadə edən ticari bankların sayı sürətlə artdı. Yaranan banklar da əsasən spekülatif fəaliyyətlər ilə məşğul olmağa başlamışdır (Aras O.N., Süleymanov E.B., 2010, s.112). Bunun formalaşmasının digər səbəb isə ölkədəki iqtisadi vəziyyət idi. Belə ki yüksək inflyasiya da bu proseslərdə həlledici idi. Lakin müəyyən tənzimlənmələrin olunması və nəzarətin gücləndirilməsi nəticəsində bu proses zəifləmişdir. Hətta daha sonrakı illərin statistikasından görünür ki bankların sayı getdikcə azalmışdır. Bankların sayının artmasına təkən verən amillərdən biri olan nizamnamə kapitalının aşağı olması idi ki, daha sonralar bu məbləğdə artırılmışdır. Bu da əlbəttə bankların sayının azalmasına müsbət təsir etmişdir. Bir müddət sonra yeni 1996-ci ildə bank haqqında qanunda dəyişiklik edilmişdir. Buna səbəb isə qanunda olan boşluqların aradan qaldırılması idi. Belə ki, 1997-ci ildə bankların sayı 80-ə qədər enmişdir lakin 1994-cü ildə onların sayı 230-a yaxın idi (Bulut C., Kamalov N.B., 2003, s.97). Daha sonra 2000-ci ildə AR Nazirlər Kabineti yeni bir qərar qəbul etdi. Və Aqrar Sənaye Bankı, Sənaye İnvestisiya Bankı və Əmanət Bankı ləğv olunaraq, bu bankların bazasında Birləşmiş Universal Səhmdar Bankının yaradılır. Birləşmiş Universal Səhmdar Bankının nəzarət səhm paketi tamamilə hökumətə məxsus idi. Həmin bank sonra özəlləşdirilmiş və 2005-ci ildə adı dəyişdirilərək Kapital Bank olmuşdur və hal-hazırda da bu ad altında fəaliyyət göstərir.

Ümumiyyətlə banklar haqqında qanunlarda müxtəlif dəyişikliklər olmuşdur. AR-nın Milli Bankı “Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasına əlavələr və

dəyişikliklər edilməsi haqqında” 18 mart 2009-cu il tarixli AR-nın Referendum Aktının qüvvəyə minməsi ilə “Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı” kimi adlandırılmışdır. AR Mərkəzi Bankı publik hüquqi şəxsdir. AR MB haqqında qanuna əsasən mənfəət götürmək onun əsas məqsədi deyildir. “Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı haqqında” AR-nın Qanunu görə dövlətin pul və valyuta siyasətini həmçinin manatın xarici valyutalara nisbətdə məzənnəsini müəyyən etmək bundan başqa pul nişanlarını tədavülə buraxmaq və pul nişanlarını tədavüldən çıxarmaq Mərkəzi Bankın funksiyalarına daxildir. Mərkəzi Bankın həmçinin bank valyuta tənzimi və nəzarətini yerinə yetirmək, qızıl-valyuta ehtiyatlarını saxlamaq, tədiyyə balansını tərtib etmək və s. də funksiyaları var (“Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı haqqında” AR-nın Qanunu, s.2). MB pul siyasətinin həyata keçirmək üçün bir neçə alətlərdən istifadə edir ki, bunlara açıq bazarda əməliyyatların aparılması, fazi dərəcələrinin və kredit təşkilatları üçün məcburi ehtiyatların müəyyənləşdirilməsi və s. daxildir. AR MB haqqında qanunda qeyd olunub ki, onun nizamnamə fondu 500 milyon manatdır, Azərbaycan dövlətinin bankıdır və o müflis elan oluna bilməz.

Ölkədəki maliyyə təşkilatlarının fəaliyyətinin lisenziyalaşdırılması, tənzimlənməsi və nəzarətin təmin olunması məqsədilə sənədlər qəbul edilmişdir. Belə ki AR Prezidentinin 3 fevral 2016-cı il tarixli fərmanına əsasən Maliyyə Bazarlarına Nəzarət Palatası publik hüquqi şəxs yaradılmışdır. MBNP məqsədi qiymətli kağızlar bazarı, investisiya fondları, sığorta, kredit təşkilatları (bank, bank olmayan kredit təşkilatları və poçt rabitəsinin operatoru) və ödəniş sistemləri fəaliyyətinin lisenziyalaşdırılması, tənzimlənməsi və nəzarəti, habelə cinayət yolu ilə əldə edilmiş pul vəsaitlərinin və ya digər əmlakın leqallaşdırılması, terrorçuluğun maliyyələşdirilməsinin qarşısının alınması sahəsində nəzarət sisteminin təkmilləşdirilməsini, həmçinin bu sahələr üzrə nəzarət sisteminin şəffaflığını və çevikliyi təmin etməkdir.

AR MBNP 31 dekabr 2018-ci il tarixinə Azərbaycanın bank sektorunun icmal göstəricilərini aşağıdakı cədvəl 2-dən görmək olar. Cədvəl 2-dən də görüldüyü kimi Azərbaycanda 30 bank fəaliyyət göstərir.

Cədvəl 2. Azərbaycan Respublikasının Maliyyə Bazarlarına Nəzarət Palatası, bank sektorunun icmal göstəriciləri

	31.12.2018
Bankların sayı	30
Dövlət bankları	2
Özəl banklar	28
Xarici kapitallı banklar	15
nizamnamə kapitalının 50%-dən 100% -ə qədərini təşkil edən	8
- xarici bankların yerli filialları	2
nizamnamə kapitalının 50%-dən az olan hissəsini təşkil edən	7
İlin əvvəlindən lisenziya alan bankların sayı	0
İlin əvvəlindən lisenziyası ləğv edilmiş bankların sayı	0
Bankların filiallarının sayı	508
Bankların şöbələrinin sayı	130
ATM-lərin sayı	2,502
İşçilərin sayı	17,452

Mənbə: Azərbaycan Respublikasının Maliyyə Bazarlarına Nəzarət Palatası (<https://www.fimsa.az/az/press-reliz>)

Bundan başqa ölkədə 47 bank olmayan kredit təşkilatı da vardır. Banklar və bank olmayan kredit təşkilatları haqqında bu fəslin növbəti bölmələrində daha ətraflı məlumat veriləcək. Həmçinin 57 kredit ittifaqı və bir milli poçt operatoru maliyyə bazarının iştiraklarındandır.

Azərbaycanda 21 sığorta şirkəti fəaliyyət göstərir. Onlardan “Atəşgah Həyat” Sığorta Şirkəti ASC, “Qala Həyat” Sığorta Şirkəti ASC və “Paşa Həyat Sığorta” ASC olmaqla 3 həyat sığorta şirkəti, 18 qeyri-həyat sığorta şirkətidir və “AzRe Təkrarsığorta” ASC olmaqla biri isə təkrarsığorta fəaliyyəti ilə məşğul olur.

Aşağıdakı cədvəl 3-də sığorta haqlarına görə ən yüksək göstəricisi olan ilk onluqdakı sığorta təşkilatları göstərilmişdir. Cədvəl 3-dən də görüldüyü kimi ən yüksək göstərici “Paşa Həyat Sığorta” Açıq Səhmdar Cəmiyyəti şirkətidir. Həyat

sığortasında da əsas yeri həyatım yaşam sığortası tutur. Həyatın yaşam sığortasının ikinci adı isə yığım investisiyası sığortasıdır. Bu sığorta növündən istifadə etməklə əmək haqqından daha çox gəlir əldə etmək olur. Belə ki aylıq rəsmi əməkhaqqından müəyyən məbləği sığorta şirkətinə köçürərək həm insanın həyatı sığortalanır, həm də sığorta təşkilatına ödənməmiş məbləğə görə vergilərdən azad olur və investisiya gəliri əldə edir.

Cədvəl 3. 2018-ci il ərzində sığorta sinifləri üzrə hesablanmış sığorta haqları və sığorta ödənişləri

Nö	Sığortaçının adı	Sığorta haqları	Sığorta ödənişləri
1	“Paşa Həyat Sığorta” Açıq Səhmdar Cəmiyyəti	264,988.4	71,045.5
2	“Paşa Sığorta” Açıq Səhmdar Cəmiyyəti	128,007.0	49,520.3
3	“Atəşgah Həyat” Sığorta Şirkəti Açıq Səhmdar Cəmiyyəti	60,107.4	14,720.3
4	Azərbaycan Respublikası Dövlət Sığorta Kommersiya Şirkəti	43,388.9	14,689.3
5	“Atəşgah” Sığorta Şirkəti Açıq Səhmdar Cəmiyyəti	36,805.8	20,021.9
6	“Meqa Sığorta” Açıq Səhmdar Cəmiyyəti	25,769.1	3,648.0
7	“AtaSığorta” Açıq Səhmdar Cəmiyyəti	22,437.5	10,609.8
8	“AZSİGORTA” Açıq Səhmdar Cəmiyyəti	20,029.7	8,095.7
9	“AXA MBASK” Sığorta Şirkəti Açıq Səhmdar Cəmiyyəti	18,600.7	9,562.6
10	“İpək Yolu Sığorta” ASC	17,003.3	1,717.0

Mənbə: Azərbaycan Respublikasının Maliyyə Bazarlarına Nəzarət Palatası (<https://www.fimsa.az/az/sigortachilar>)

Bununla belə sığortaçılar sığorta agentləri və sığorta brokerləri vasitəsi ilə sığorta fəaliyyətini həyata keçirə bilirlər. Ümumiyyətlə sığorta fəaliyyəti könüllü və icbari formalarda həyata keçirilə bilər. Sığortaçı ilə sığortalı arasında müqavilə əsasında könüllü sığorta həyata keçirilir. Bu zaman sığortanın şərtləri sığortaçı tərəfindən müəyyən olunur. İcbari sığorta qanunun qüvvəsi ilə həyata keçirilən sığortadır. Ölkədə fəaliyyət göstərən sığorta şirkətlərinin könüllü sığortasına aşağıdakılar aiddir: həyat sığortası (həyatın yaşam sığortası, həyatın ölüm halının sığortası, əmək qabiliyyətinin sığortası və s.), qeyri-həyat sığortası (şəxsi sığorta (tibbi sığorta, xaricə səfər edən vətəndaşların sığortası, fərdi qəza və xəstəlik sığortası), əmlak sığortası (əmlakın sığortası, mülki məsuliyyətin sığortası, kredit

sığortası, qarışıq maliyyə risklərinin sığortası)). İcbari sığortaya isə həyat sığortası (İstehsalatda bədbəxt hadisələr və peşə xəstəlikləri nəticəsində peşə əmək qabiliyyətinin itirilməsi hallarından icbari sığorta) və qeyri-həyat sığortası (avtonəqliyyat vasitəsi sahiblərinin mülki məsuliyyətinin icbari sığortası, daşınmaz əmlakın icbari sığortası, hərbi qulluqçuların dövlət icbari şəxsi sığortası və s.) daxildir.

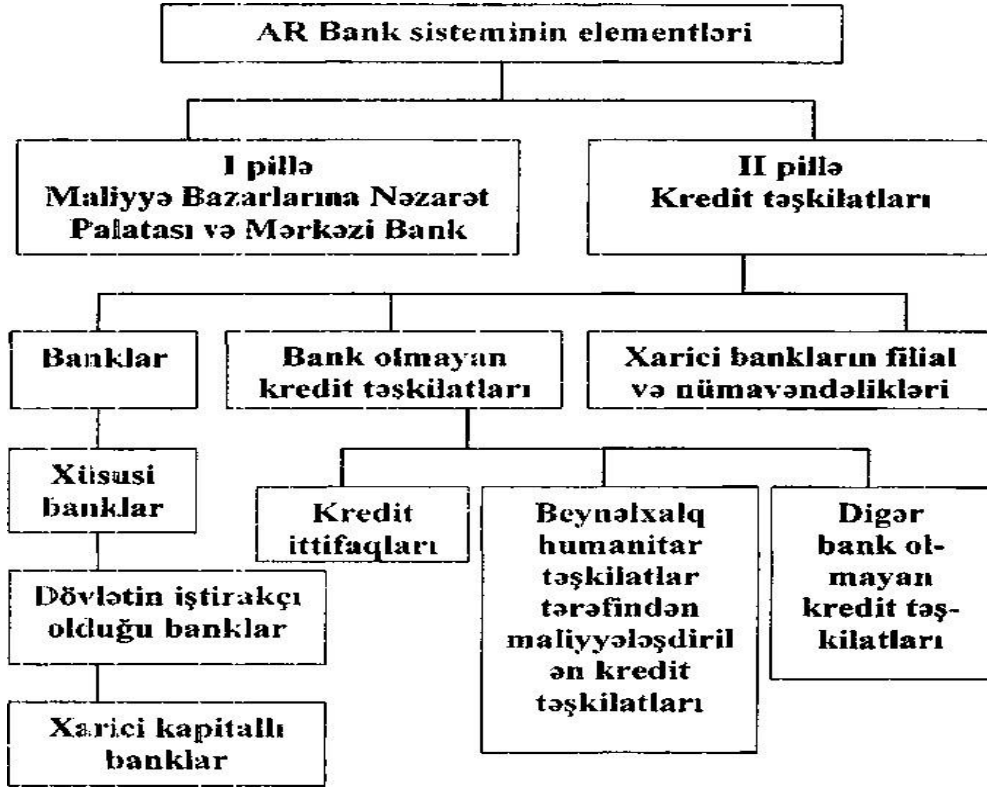
Həmçinin 8 investisiya şirkəti də fəaliyyət göstərir. Bunlara “Paşa Kapital Investisiya Şirkəti” QSC, “Unicapital Investisiya Şirkəti” ASC, “Invest-Az Investisiya Şirkəti” QSC, “AzFinance Investisiya Şirkəti” QSC, “Xalq Kapital Investisiya Şirkəti” QSC, “PSG Kapital Investisiya Şirkəti” QSC, “BTB Kapital Investisiya Şirkəti” ASC və “Plato Capital and Co” Investisiya Şirkəti ASC daxildir. Bundan başqa “Bakı Fond Birjası” QSC və aktivlərinin idarə edilməsi üzrə 2 şirkət də fəaliyyət göstərir.

2.2. Maliyyə sistemi içində bankların rolu

Məlum olduğu kimi maliyyə təşkilatları maliyyə sisteminin bir bölməsidir. Və maliyyə təşkilatlarının əsas hissəsini kredit təşkilatları təşkil edir. ““Kredit təşkilatı”-bank, xarici bankın yerli filialı və ya bank olmayan kredit təşkilatdır;” (*“Banklar haqqında” AR-nın Qanunu, s. 2*). Azərbaycan maliyyə sisteminin mühüm elementinin banklar olduğunu əminliklə söyləmək olar. “Banklar haqqında” AR-nın Qanunu əsasən AR-nın bank sistemi AR MB-dan, maliyyə bazarlarına nəzarət orqanından və kredit təşkilatlarından ibarətdir. Həmin qanuna əsasən AR-da kredit təşkilatlarının fəaliyyəti bu qanun, AR-nın Konstitusiyası, AR Mülki Məcəlləsi, “Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı haqqında” “Kredit İttifaqları haqqında” və “Bank olmayan kredit təşkilatları haqqında” AR qanunları, AR digər normativ hüquqi aktları həmçinin maliyyə bazarlarına nəzarət orqanının normativ xarakterli aktları və AR-nın tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələrə görə tənzimlənir (*“Banklar haqqında” AR-nın Qanunu, s. 4*).

Belə ki hal-hazırda həm iqtisadiyyatın həm də maliyyə sisteminin inkişafında bankların çox böyük rolu vardır. Banklar bank fəaliyyətini maliyyə bazarlarına nəzarət orqanının verdiyi lisenziya əsasında həyata keçirə bilirlər. Aşağıdakı şəkil 2-də AR bank sisteminin elementləri göstərilmişdir:

Şəkil 2. Azərbaycan Respublikasının bank sisteminin elementləri

Mənbə: Bəşirov R.A., 2016: s. 20

Banklar haqqında qanuna əsasən depozit əməliyyatlarını banklar və milli poçt operatoru həyata keçirə bilər. Banklar haqqında qanunun 19-cu maddəsinə əsasən bank ən az 3 fiziki və hüquqi şəxs tərəfindən yaradılır. Hal-hazırda bankın yaradılması üçün əlli milyon manat nizamnamə kapitalı tələb olunur. Və açıq səmdar cəmiyyəti formasında təşkil olunur. Azərbaycanda banklar mülkiyyətinə görə 3 qrupa bölünür:

- Dövlət bankları
- Özəl banklar
- Xarici kapitallı banklar

Kapitalında dövlət təşkilatlarının payı olan banklar dövlət bankları adlanır. Bank kapitalı mülkiyyətçilər tərəfindən formalaşdırılırsa belə banklar özəl banklar adlanır. Əgər bankın kapitalında qeyri-rezident fiziki və hüquqi şəxslər pay sahibi olarsa belə banka xarici kapitallı bank adlanır. Xarici kapitalın bank sistemindəki iştirak limitini maliyyə bazarlarına nəzarət orqanı tərəfindən müəyyən edilir.

AR MBNP 31 dekabr 2018-ci il tarixinə olan bank sektorunun icmal göstəricilərinə əsasən Azərbaycanda 30 bank fəaliyyət göstərir. Onlardan ikisi dövlət banklarıdır. Bunlara Azərbaycan Beynəlxalq Bankı və Azər Türk Bank daxildir. Və həmçinin 28-i özəl bank və 15-i isə xarici kapitallı bankdır. Bankların idarəetmə strukturu aşağıdakı kimidir:

- Səhmdarların ümumi yığıncağı-bankın ali idarəetmə orqanıdır. Bu orqan bankın nizamnaməsini və rəqlamentini qəbul edir, həmçinin əlavə və dəyişikliklər edir, bankın faiz dərəcəsini müəyyənləşdirir, büdcəsini qəbul və təsdiq edir, bankın idarə heyətinin üzvlərini təyin və azad edir, bankın müxtəlif bölmələrinin siyasətini müəyyənləşdirir, kənar auditi təyin edir, bankın törəmə müəssisələrini yaratmaq və fəaliyyətinə xitam vermək barədə qərarlar qəbul edir. Həmçinin bankın satılması, ləğv edilməsi, nizamnamə kapitalının artırılması və ya azaldılması barədə qərarlar da qəbul edir.
- Müşahidə Şurası-bankın idarə olunmasına və işinə nəzarəti həyata keçirir. Həm səhmdarların ümumi yığıncağına həm də idarə heyətinə tövsiyələr verir. Bundan başqa bankın müxtəlif sahələrinin və ya bank fəaliyyətinin yoxlanması barədə qərar qəbul etmək, kapital ehtiyatının yaradılması haqqında qərar qəbul edir. Bankın Müşahidə Şurası tək sayda üzvlərdən ibarət olur, lakin 3 nəfərdən az olmamaq şərtilə (“Banklar haqqında” AR-nın Qanunu, s.24). Bankın müşahidə şurasının üzvləri səhmdarların ümumi yığıncağı tərəfindən 4 il müddətinə vəzifəyə təyin edilir.
- İdarə Heyəti-məsul icra orqanı. İdarə heyəti bankın idarə olunmasına və fəaliyyətinin həyata keçirilməsinə görə məsuliyyət daşıyır (“Banklar haqqında”

AR-ın Qanunu, s.24). İdarə heyətinin üzvlərinin sayı müşahidə şurasında olduğu kimidir. İdarə heyətinin üzvləri də səhmdarların ümumi yığıncağı tərəfindən müşahidə şurasında olduğu kimi 4 il müddətinə vəzifəyə təyin edilir.

- Audit Komitəsi-bankın audit işini təşkil edir.

Banklar maliyyə bazarlarına nəzarət orqanı tərəfindən verilmiş lisenziya əsasında aşağıda qeyd olunan fəaliyyət növləri ilə məşğul ola bilərlər. Bunlara depozit və digər qaytarılan vəsaitlərin cəlb edilməsi, istehlak, biznes, ipoteka və digər kreditləşdirmə növlərinin həyata keçirilməsi, faktoring, forfeyting, lizing xidmətlərinin göstərilməsi, hüquqi və fiziki şəxslərə bank hesablarının açılması, hesablaşma-kassa xidmətlərinin göstərilməsi, ödəniş vasitələrinin buraxılması, maliyyə vasitələrinin satın alınması və satılması, qarantiyaların verilməsi, maliyyə müşaviri və ya maliyyə məsləhətçisi xidmətlərinin göstərilməsi, sənədləri və ya qiymətliləri saxlanca qəbul etmək və s. daxildir. Bank lisenziyasına malik təşkilatlar kənd təsərrüfatı, topdansatış və pərakəndə ticarətə, sığorta fəaliyyəti, tikinti, istehsal və nəqliyyat fəaliyyəti ilə məşğul ola bilməz.

Universal və ixtisaslaşmış banklar olmaqla dünya bank təcrübəsinə görə bu maliyyə təşkilatları əsasən 2 qrupa bölünür (Bəşirov R.A., 2012, s.396). Azərbaycanda bu kredit təşkilatları isə əsasən universal bank fəaliyyəti göstərirlər. Ümumiyyətlə ölkədə fəaliyyət göstərən bankların iş prinsipinə baxılan zaman əsasən kreditləşmə ilə məşğul olduğunu görmək olar. Bu həmçinin onların maliyyə hesabatlarında da özünü göstərir. Bankların həm iqtisadiyyatda həm də ki maliyyə sistemində əsas rolunu da budur. Onlar müəyyən subyektlərdə olan sərbəst pul vəsaitlərini cəlb edərək həmin vəsaitləri müəyyən şərtlər altında kapitalla ehtiyacı olan digər istiqamətə yönləndirir. Yəni banklar əsas maliyyə vasitəçiləridir.

Aşağıdakı cədvəl 4-də 2018-ci ilin dekabr ayına MB-ın iqtisadiyyata kredit qoyuluşlarının kredit təşkilatları üzrə strukturu ilə bağlı hesabatı göstərilmişdir. Cədvəl 4-də əsas diqqət çəkən məlumatlardan biri də odur ki bu illər ərzində iqtisadiyyata kredit qoyuluşlarında dövlət banklarının payı getdikcə azalmağa doğru

dəyişmişdir. Statistik göstəricilər 2005-2018-ci illəri əhatə edir. Cədvəl 4-dən görüldüyü kimi 2007-2008-ci illərdə global maliyyə böhranının baş verməsinə baxmayaraq həmin dövrdə kredit təşkilatları üzrə iqtisadiyyata kredit qoyuluşlarının həcmi 1.5-2 dəfə artmışdır. 2008-ci ildə Azərbaycanda bankların sayı 46 olmuşdur. Belə ki 2008-ci ilin bankların göstəricilərinə əsasən bank aktivlərinin qeyri-neft ÜDM-ə nisbətə təxminən 70% (ÜDM-ə nisbətə isə 27%), iqtisadiyyata kredit qoyuluşları 47% (ÜDM-ə nisbətə isə 18%) və bank kapitalı isə 10% (ÜDM-ə nisbətə isə 4%) təşkil etmişdir. Daha sonrakı illərdə də artım olmuşdur. 2015-ci ildə isə müstəqillik qazandıqdan sonrak dövrlərə görə ən yüksək göstərici olmuşdur.

Cədvəl 4. İqtisadiyyata kredit qoyuluşlarının kredit təşkilatları üzrə strukturu (dövrün sonuna) mln.manat

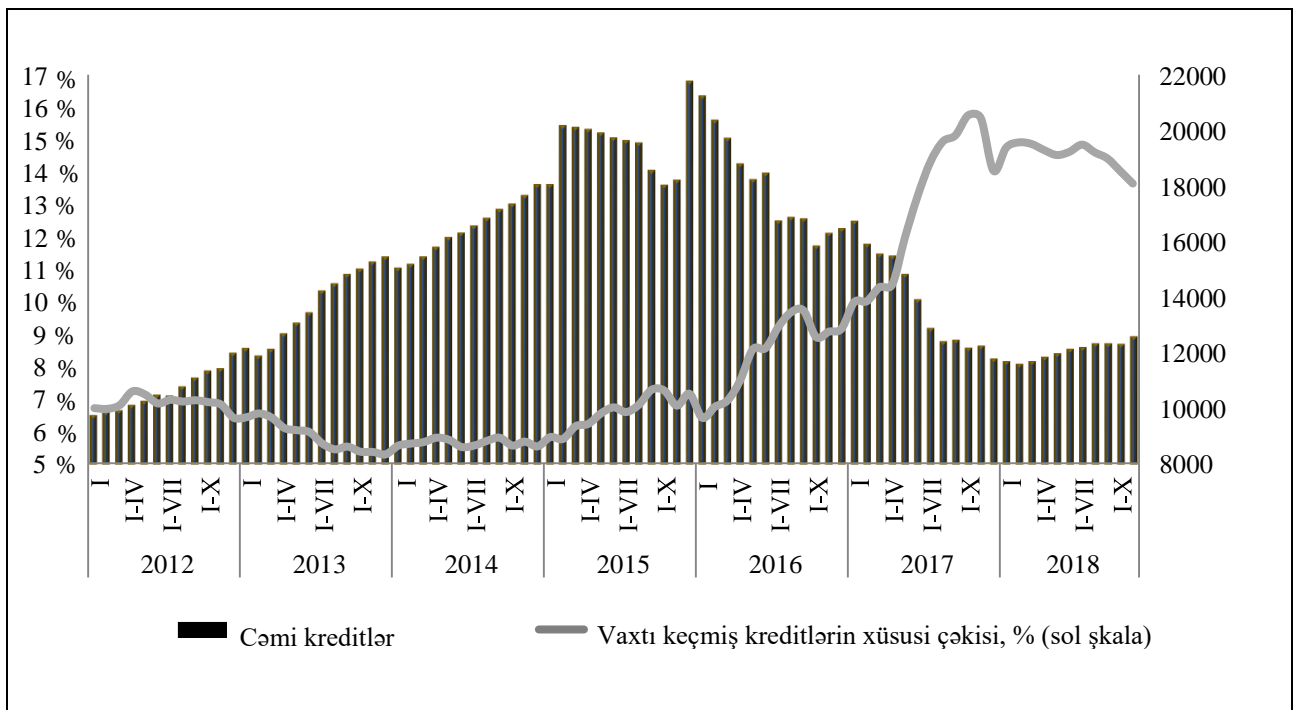
İl	Cəmi kredit qoyuluşları	Dövlət bankları		Özəl banklar					
				Cəmi		o cümlədən, xarici kapitallı banklar		bundan 100%-li xarici kapitallı banklar	
		mln. manat	xüsusi çəkisi, %	mln. manat	xüsusi çəkisi, %	mln. manat	xüsusi çəkisi, %	mln. manat	xüsusi çəkisi, %
2005	1441,0	748,3	51,9	653,1	45,3	263,5	18,3	25,9	1,8
2006	2362,7	1068,3	45,2	1229,7	52,0	545,8	23,1	55,8	2,4
2007	4681,8	1990,7	42,5	2563,0	54,7	1437,6	30,7	216,2	4,6
2008	7191,3	3027,5	42,1	3989,0	55,5	2024,9	28,2	379,9	5,3
2009	8407,5	3911,7	46,5	4318,7	51,4	2074,4	24,7	386,6	4,6
2010	9163,4	3901,9	42,6	5069,9	55,3	2306,3	25,2	464,2	5,1
2011	9850,3	3300,0	33,5	6298,8	63,9	3002,0	30,5	586,2	6,0
2012	12243,7	4137,1	33,8	7785,5	63,6	3394,0	27,7	759,3	6,2
2013	15422,9	5300,4	34,4	9689,4	62,8	4612,5	29,9	1034,7	6,7
2014	18542,6	6143,8	33,1	11873,6	64,0	5580,1	30,1	1388,6	7,5
2015	21730,4	7289,3	33,6	13875,2	63,8	6394,1	29,4	1564,5	7,2
2016	16444,6	5749,2	35,0	10222,0	62,2	4328,8	26,3	1248,8	7,6
2017	11757,8	1916,2	16,3	9421,4	80,1	3456,3	29,4	1063,6	9,0
2018	13020,3	2098,4	16,1	10529,8	80,9	3349,5	25,7	1071,3	8,2

Mənbə: Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı (<https://www.cbar.az/page-40/statistics-bulletin>)

Bu dövrdən sonra kredit təşkilatlarının iqtisadiyyata kredit qoyuluşlarının həcmi azalmağa başlamışdır. İqtisadiyyata kredit qoyuluşlarında azalmanın səbəbi MB hesabatlarında Azərbaycan Beynəlxalq Bankı ASC-də aparılan restrukturizasiya

tədbirləri ilə əlaqədar olduğu qeyd olunur. Lakin bunun səbəblərindən biri neft gəlirlərinin azalması olduğunu demək olar. Daha doğrusu dünyada neftin qiymətinin azalması fonunda ölkənin maliyyə sistemində baş verən hadisələr iqtisadiyyata kredit qoyuluşlarının həcmi azaltmışdır. Belə ki neftin qiymətinin aşağı düşməsi nəticəsində ölkənin gəlirlərinin azalmağa doğru dəyişməsi Azərbaycan iqtisadiyyatına və həmçinin də bank sistemində mənfi təsir etmişdir. Manatın devalvasiyası nəticəsində digər valyutalara nisbətdə dəyərini itirməsi gecikdirilmiş kreditlərin həcmi də artırmışdır. Bu həmçinin digər tərəfdən də kreditlərin həcmi azalmasına da təsir göstərmişdir. Aşağıda əlavə olunmuş qrafik 3-də 2012-2018-ci illəri əhatə edən dövrdə cəmi kreditlər və vaxtı keçmiş kreditlərin göstəricisi əks olunmuşdur. Qrafik 3-dən görüldüyü kimi kredit 2015-ci ildən sonra kredit qoyuluşları azalmış və vaxtı keçmiş kreditlərin çəkisi isə artmışdır.

Qrafik 3. Bank kreditlərinin həcmi (mln. manat)

Mənbə: Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı (<https://www.cbar.az/page-40/statistics-bulletin>)

Xüsusilə valyuta kreditlərində bu özünü göstərmişdir belə ki bank müştərilərinin ödəniş qabiliyyəti pisləşmişdir. Həmçinin bu dövrdə kredit təşkilatları

devalvasiyadan sonra kreditləşmə prosesinə də ciddi yanaşmağa başlamışdır. Bu vəziyyət həm banklar həm də ki qeyri-bank kredit təşkilatlarında baş vermişdir.

2018-ci ilin dekabr ayının göstəricilərinə əsasən bank aktivlərinin qeyri-neft ÜDM-ə nisbətə təxminən 71% (ÜDM-ə nisbətə isə 37%), iqtisadiyyata kredit qoyuluşları 29% (ÜDM-ə nisbətə isə 16%) və bank kapitalı isə 10% (ÜDM-ə nisbətə isə 5%) təşkil etmişdir. Bir məsələni də qeyd etmək lazımdır ki bank sektoruna inam həm də digər sektorlar olmaqla ümumilikdə iqtisadiyyata qarşı inamın olması deməkdir. 2012-ci ildən sonra iqtisadiyyata kredit qoyuluşlarının məbləği ilə depozitlər arasında əlaqə dəyişmişdir. Belə ki həmin ildən sonra depozitlərin həcmi artmışdır. Xüsusilə də manatın devalvasiyasından sonra dollarla olan depozitlərin həcmində kəskin artım olmuşdur.

Cədvəl 5 Əsas makroiqtisadi göstəricilər və bank sisteminin illər üzrə göstəriciləri (mln. manat)

İllər	ÜDM	Qeyri-neft ÜDM	Kredit təşkilatlarında yerləşdirilmiş depozit və əmanətlər (cəmi)	Fiziki şəxslərin əmanətləri	Bank aktivləri	Bank kapitalı	Vaxtı keçmiş kreditlər
2005	12522,5	6055,1	1441	494,5	2252	388,3	68,2
2006	18746,2	7630	2362,7	819,4	3778	603,3	77,7
2007	28360,5	10576,1	4681,8	1468,4	6725,7	1098,1	100,3
2008	40137,2	15197,3	7191,3	1905,2	10273,5	1704,7	159,8
2009	35601,5	16726	8407,4	2334,9	11665,2	2005	303,5
2010	42465,0	19179	9163,4	3029,8	13290,8	2169,1	492,9
2011	52082	23196,1	9850,3	4119,8	13946,8	2 118,5	492,9
2012	54743,7	26864,4	12243,7	5113,4	17643,5	2 555,3	748,8
2013	58182	30525,9	15422,9	6395,8	20385,1	3 388,6	792,8
2014	59014,1	33038,2	18542,6	7188,4	25182,5	4160,1	976,3
2015	54380	34500,9	21730,4	9473,9	34906	3654	1508,5
2016	60425,2	35951,2	16444,6	7448,7	31439,5	1908,8	1472,6
2017	70135,1	40012,3	11757,8	7561,2	27921	3709,2	1626,7
2018	79797,3	41588,6	13020,3	8375,4	29502,4	4071,8	1585

Mənbə: Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı (<https://esasodi.cbar.az:9804/obiee/ESAHS.jsp>) və Azərbaycan Respublikasının Maliyyə Bazarlarına Nəzarət Palatası (<https://www.fimsa.az/az/press-reliz>)

31.12.2018-ci il tarixinə AR MB təqdim etdiyi bankların statistik göstəricilərdən görüldüyü kimi cəmi depozit bazasının valyutalar üzrə strukturunda xarici valyutann pay yüksəkdir. Belə ki manatla depozitlər tələb olunanadək - 4,935.5

mln. manat, müddətli isə 2,646.2 mln. manat və xarici valyuta ilə tələb olunanadək - 7,078.3, müddətli isə 7,210.4 təşkil edir. Bunun da əsas səbəbinin milli valyutaya olan inamsızlıq olduğunu qeyd etmək lazımdır. AR MB 2018-ci üzrə hesabatına əsasən kredit qoyuluşlarının sahələr üzrə strukturuna baxıldığı zaman əsas payın ev təsərrüfatlarının olduğunu görmək mümkündür. Daha sonrakı yerlərdə isə ticarət və xidmət sektoru, sənaye və istehsal sektoru, kənd təsərrüfatı və emal və digər sahələr qərarlaşb. Real sektora kredit qoyuluşlarında banklar tərəfindən akkreditiv, zəmanət, faktoring və overdraft kimi maliyyə məhsulları təklif olunub. Və burada da overdraft əsas paya sahib olub. Bundan əlavə kredit təşkilatlarının müddətlər üzrə kredit qoyuluşlarının əvvəlki illərdə olduğu kimi əsasən uzunmüddətlidir. İpoteka kreditlərində də artım müşahidə olunmuşdur. Bir məlumat da qeyd etmək lazımdır ki, devalvasiyaya kimi bank ödəniş kartlarının sayında yüksək artım var idi. Lakin bundan sonra isə onların sayında müəyyən səbəblərdən azalma baş vermişdir. 2018-ci ildə isə bank kartlarının sayı 2014-cü ilin göstəricisindən yüksək olmuşdur. 2017-ci ilə nisbətən bankların aktivlərində, kapitalında həmçinin fiziki şəxslərin depozitlərində artım müşahidə olunmuşdur. 2018-ci ildə vaxtı keçmiş kreditlərin həcmində isə əvvəlki ilə nisbətən təxminən 3% azalma müşahidə olunmuşdur.

Son 3 ilin bank sektorunun icmal balansına baxıldığı zaman burada cəmi aktivlərin tərkibində qiymətli kağızlara investisiyaların həcmnin artdığı görmək mümkündür. Belə ki bankların qiymətli kağızlara yatırımları artmışdır. Bunun da əsas səbəbi bankların devalvasiyadan sonra kreditləşmə riskli olduğundan maraqlarının azalmasıdır. Banklar öz vəsaitlərini kreditləşməyə yönəldə bilmədikləri üçün qiymətli kağızlara yatırımlara üstünlük verirlər. Belə ki bu göstərici cəmi bank aktivlərinin 2016-cı ildə 1.3%, 2017-ci ildə 8.9% və 2018-ci ildə isə 12.1% təşkil etmişdir. Həmçinin xalis kreditlər isə cəmi bank aktivlərində müvafiq olaraq 45.3%, 35.3% və 37.8% paya malik olmuşdur. AR MB-nın banklara qarşı tələbləri həcmnin bankların öhdəliklərindəki payı son 3 ildə azalmışdır. 2016-cı ildə 1,695.5 mln. manat olan bu göstərici 2018-ci ildə isə cəmi bank öhdəliklərinin 384.7 mln. manatını təşkil

etmişdir. Bank sektoru üzrə mənfəət və zərər haqqında hesabatda əvvəlki illərdə olduğu kimi yenə də əsas yeri faiz və gəlirlərin bu qəbildən olan növləri tutur. 2018-ci ildə bu göstərici 1.753.0 mln. manat olmuşdur. Bunun da təxminən 70% yəni 1.224,5 mln. manatı kreditlər üzrə faizlərdən gəliri təşkil etmişdir. Bu illər ərzində qeyri-faiz xərclərində müəyyən qədər artım müşaidə olunsa da, aktivlər üzrə mümkün zərərlərin ödənilməsi üçün xüsusi ehtiyatın yaradılmasına ayırmalarda isə ciddi azalma baş vermişdir. Bankların qeyri-faiz gəlirləri isə 2018-ci ildə əvvəlki ilə nisbətən 42% azalaraq 549.1 mln. manat təşkil etmişdir. Müqayisə olunan son 3 ildə bank sektorunun xalis mənfəəti azalmışdır. Bu göstərici sonuncu hesabat ilində 279.4 mln. manat olmuşdur.

Aşağıdakı cədvəl 6-da bankların 2018-ci il dekabr ayına olan maliyyə hesabatları əsasında hazırlanmışdır. Cədvəl bankların əsas göstəriciləri əsasında hazırlanmışdır. Cədvəl 6-dan göründüyü kimi ən yüksək göstəricilərə Azərbaycan Beynəlxalq Bankı malikdir.

Azərbaycan Beynəlxalq Bankın yaradılması barədə bu fəslin birinci bölməsində qısa məlumat verilmişdir. Bu bölmədə isə Azərbaycan Beynəlxalq Bankı barədə daha ətraflı məlumat veriləcəkdir. ABB-ı hal-hazırda ölkədə 36 filial və 38 şöbəsi ilə ölkədə ən böyük xidmət şəbəkəsinə malik banklardan biridir. Bankın törəmə müəssisələrinə bankçılıq fəaliyyəti ilə məşğul olan “ABB-Moskva” MMC, “Azərbaycan Beynəlxalq Bankı-Gürcüstan” ASC sığorta fəaliyyəti ilə məşğul olan “Beynəlxalq Sığorta Şirkəti” ASC plastik kartların prosessinq mərkəzi “Azərikard” MMC və lizinq fəaliyyəti ilə məşğul olan “Beynəlxalq Lizinq Şirkəti” MMC daxildir. Bundan başqa London və Frankfurt nümayəndəliyi də fəaliyyət göstərir. Dövlət müəssisələri-AR Maliyyə Nazirliyi, “Aqrarkredit” BOKT QSC və AR Əmlak Məsələləri Dövlət Komitəsi 95.26% , hüquqi şəxslər 0.32% və fiziki şəxslər isə 4.42% paya malik olmaqla ABB-nın səhmdarlarıdır. Bank həm fərdi müştərilərə həm də korporativ müştərilərə geniş çeşidli xidmətlər təklif edir. Bu bankın bank sektorunun aparıcı üzvü olması onun göstəricilərindən də görmək mümkündür. Belə ki ABB-nın

aktivləri cəmi bank aktivlərinin təxminən 27%-ni və kapitalı isə cəmi bank kapitalının 28%-ni təşkil edir.

Cədvəl 6. Bankların əsas göstəriciləri (mln.manat)

	Kredit portfeli	Bank aktivləri	Balans kapitalı	Depozit	Mənfəət	Qeyri-faiz gəlirləri
1	ABB ASC-1,923.0	ABB ASC-7,932.8	ABB ASC-1,161.5	ABB ASC-4,079.9	ABB ASC-425.8	Kapital Bank ASC-136.9
2	Kapital Bank ASC-1,500.9	PAŞA Bank ASC-4,695.7	PAŞA Bank ASC-418.1	PAŞA Bank ASC-3,923.3	Kapital Bank ASC-98.1	ABB ASC-116.1
3	Xalq Bank ASC-1,382.6	Kapital Bank ASC-3,716.5	Kapital Bank ASC-371.9	Kapital Bank ASC-2,948.3	PAŞA Bank ASC-77.1	AGBank ASC-38.5
4	PAŞA Bank ASC-1,320.9	Xalq Bank ASC-2,008.2	Xalq Bank ASC-282.5	Xalq Bank ASC-1,259.4	Unibank KB ASC-30.3	PAŞA Bank ASC-33.2
5	Premium Bank ASC-584.6	Bank Respublika ASC-983.1	AtaBank ASC-142.5	Bank Respublika ASC-715.5	Xalq Bank ASC-27.7	Bank Respublika ASC-26.6
6	AccessBank QSC-542.5	AccessBank QSC-878.7	Premium Bank ASC-134.7	Rabitəbank ASC-595.7	AFB Bank ASC-21.7	Unibank KB ASC-22.7
7	AtaBank ASC-428.6	Azərbaycan Sənaye Bankı ASC-822.3	Expressbank ASC-119.3	Azərbaycan Sənaye Bankı ASC-558.4	Premium Bank ASC-16.1	Premium Bank ASC-21.6
8	Unibank KB ASC-387.7	Rabitəbank ASC-772.1	Azərbaycan Sənaye Bankı ASC-92.0	AccessBank QSC-501.1	Naxçıvanbank ASC-5.4	Muğanbank ASC-19.4
9	Muğanbank ASC-371.6	Unibank KB ASC-693.9	Rabitəbank ASC-89.8	Unibank KB ASC-467.3	Yapı Kredi Bank Azərbaycan QSC-5.4	Yapı Kredi Bank Azərbaycan QSC-16.8
10	Bank Respublika ASC-343.6	Premium Bank ASC-646.3	AFB Bank ASC-87.6	Premium Bank ASC-466.1	AGBank ASC-5.4	Expressbank ASC-12.8

Mənbə: Azərbaycan Banklar Assosiasiyası (<https://aba.az/banklar/renkinql%C9%99r/>)

Maliyyə sistemi daxilində bank sektorunun rolunun çox böyük olduğunu onun göstəricilərindən də görmək mümkündür. Və həmçinin bank sektorunun nə qədər ciddi olduğunu da unutmamaq lazımdır, çünki iqtisadiyyata maliyyə sisteminin təsiri böyükdür. Belə ki bank sektorunda baş verən problemlərin daha sonradan iqtisadi

böhranlara səbəb olması da məlumdur. Bu da dünyada olduğu kimi Azərbaycanda da bank sektorunun tədqiqatçılar üçün araşdırma mövzularında biri olmasına səbəb olmuşdur. Batu Tunay və Şəhriyar Muxtarov (K.Batu Tunay, Shahriyar Mukhtarov, 2015) Azərbaycan bank sistemində gəlirlərin davamlılığı mövzusunda araşdırma aparmışdır. Bank sektorunun 2009-2013-cü illərin göstəricilərindən istifadə edilmişdir. Və əldə edilən nəticəyə əsasən həm qısa, həm də uzunmüddətli dövrdə mənfəət davamlılığının olmadığı və ya çox aşağı davamlılığın olduğu məlum olmuşdur. Buna görə sektorda rəqabət güclərinin yüksək olduğunu söyləmək olar. Digər bir tədqiqat mövzusu isə 2006-2011-ci illəri əhatə edən dövr ərzində Azərbaycan bank sisteminin maliyyə analizi olmuşdur. Qahir Mikayılov və Şəhriyar Muxtarov (Mikayılov Qahir, Muxtarov Şəhriyar, 2013) tərəfindən bank sektorunun altı il əhatə edən maliyyə vəziyyəti analiz olunmuşdur. Və təhlil nəticəsində bank sektorunun iqtisadi inkişafa paralel olaraq inkişaf etdiyini müəyyən edilmişdir. Şəhriyar Muxtarov, Ceyhun Mikayılov və Zamiq Məmmədov (Shahriyar Mukhtarov, Ceyhun Mikayılov və Zamiq Məmmədov, 2016) tərəfindən aparılmış bir tədqiqat da Azərbaycanda bank kredit kanalının fəaliyyətinin empirik bir analizidir. Tədqiqat 2001:01-2014:03 əhatə edən 3 aylıq göstəricilərdən istifadə edilməklə Vektor Xətalının Təshih Modeli (VECM) ilə aparılmışdır. Tədqiqatın empirik nəticələri bankın kredit kanalının pul ötürülmə prosesində mühüm rol oynadığını göstərmişdir.

2.3. Maliyyə sistemi içində BOKT–ın rolu

Kredit təşkilatlarından biri də BOKT-dır. “Bank olmayan kredit təşkilatları haqqında” AR-nın Qanunu əsasən bank olmayan kredit təşkilatı xüsusi razılıq əsasında kreditlərin verilməsini və həmin qanunda nəzərdə tutulmuş başqa fəaliyyət növləri ilə məşğul olan ixtisaslaşmış kredit təşkilatıdır (“Bank olmayan kredit təşkilatları haqqında” AR-nın Qanunu, s.1). BOKT-larının tarixi ölkədə fəaliyyəti banklara görə azdır. BOKT-ları haqqında qanun 2009-cu ildə təsdiqlənmişdir. BOKT-ları kredit ittifaqlar, beynəlxalq humanitar təşkilatları tərəfindən maliyyələşdirilmiş kredit

təşkilatları və digər bank olmayan kredit təşkilatları olmaqla bölünür. Bank olmayan kredit təşkilatları haqqında” AR-nın Qanununa əsasən AR-da kredit təşkilatlarının fəaliyyəti bu qanun, AR-nın Konstitusiyası, AR Mülki Məcəlləsi, “Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı haqqında” AR qanunu və AR digər normativ hüquqi aktları həmçinin maliyyə bazarlarına nəzarət orqanının normativ xarakterli aktları və AR-nın tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələrə görə tənzimlənir (“Bank olmayan kredit təşkilatları haqqında” AR-nın Qanunu, s.1).

BOKT-ları girov əmanəti qəbul etmək hüququ olan və belə hüququ olmayan kredit təşkilatları olmaqla 2 növə bölünür. Bu təşkilatlar AR-nın və ya xarici dövlətlərin fiziki və hüquqi şəxsləri, bundan başqa beynəlxalq təşkilatlar tərəfindən təsis edilə bilərlər. Xarici ölkələrin ərazisində fəaliyyət göstərən BOKT-lar AR-da yalnız girov əmanəti qəbul etmək hüququ olmayan filiallar təsis edə bilər. Girov əmanəti maliyyə bazarlarına nəzarət orqanının lisenziyasına malik BOKT tərəfindən qəbul edilə bilər. BOKT-ı tərəfindən verilmiş kreditlər daşınan və həmçinin daşınmaz əmlakın girovu, qarantıya, zəminlik, girov əmanəti ilə təmin oluna bilər. Və həmçinin qanunvericiliyə uyğun olan başqa üsullarla da təmin oluna bilər (“Bank olmayan kredit təşkilatları haqqında” AR-nın Qanunu, s. 6). Girov əmanətini hesablarında yerləşdirmiş BOKT həmin vəsaitlərin hesabına kredit verə və digər maliyyə xidmətləri göstərə bilməz. BOKT-larının prudensial tənzimlənməsi Qaydalarına görə bu təşkilatların nizamnamə kapitalına dair minimum tələblər aşağıdakı kimidir:

- Kommersiya BOKT-ları üçün - 300 (üç yüz) min manat;
- Qeyri-kommersiya BOKT-ları üçün - 30 (otuz) min manat.

Aşağıdakı cədvəl 7-də BOKT-ları barədə ətraflı qeyd olunmuşdur. AR MBNP 2018-ci il tarixinə olan bank sektorunun icmal göstəricilərinə əsasən ölkədə 104 BOKT vardır. Bunlardan 47-si bank olmayan kredit təşkilatı və 57-si isə kredit ittifaqıdır. Bank olmayan kredit təşkilatlarından 1-i isə dövlət BOKT-dır. Dövlət BOKT-ı “Aqrarkredit” Qapalı Səhmdar Cəmiyyəti Bank olmayan Kredit Təşkilatıdır. Həmçinin 8-i xarici kapitallı BOKT-larıdır.

Cədvəl 7. Azərbaycan Respublikasının Maliyyə Bazarlarına Nəzarət Palatası, bank sektorunun icmal göstəriciləri

	31.12.2018
Bank olmayan kredit təşkilatları, o cümlədən	104
- kredit ittifaqları	57
Dövlət BOKT-ləri	1
Özəl BOKT-lər, o cümlədən	103
Xarici kapitallı BOKT-lər	8
nizamnamə kapitalının 50%-dən 100% qədərini təşkil edən, bundan	8
xarici BOKT-nin yerli filialları	0
nizamnamə kapitalının 50%-dən az olan hissəsini təşkil edən	0
İlin əvvəlindən lisenziya alan BOKT-nin sayı	1
İlin əvvəlindən lisenziyası ləğv edilmiş BOKT-nin sayı	20
Filial sayı	155
İşçilərin sayı	1905

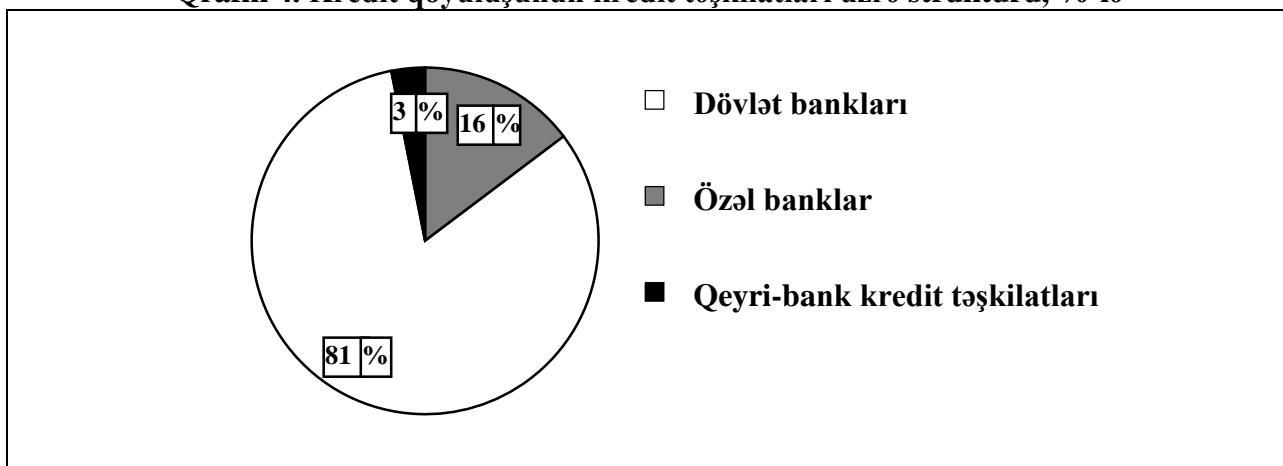
Mənbə: Azərbaycan Respublikasının Maliyyə Bazarlarına Nəzarət Palatası (<https://www.fimsa.az/az/press-reliz>)

BOKT təminatlı və təminatsız kreditlər verə bilir. Kreditlərin verilməsi üçün lisenziyaya malik BOKT-lar aşağıdakı fəaliyyət növlərini də həmçinin həyata keçirə bilirlər: lizinq, sığorta agentli xidmətinin göstərilməsi, veksellərin uçuğu, qarantiyanın verilməsi, faktoring, forfeyting, borc alanlara texniki və idarəetmə məsələləri üzrə həmçinin maliyyə məsləhət xidmətinin göstərilməsi (“Bank olmayan kredit təşkilatları haqqında” AR-nın Qanunu, s.6).

BOKT-ların hüquqi və fiziki şəxslərdən depozit cəlb etməsi qadağandır. BOKT-lərin öz fəaliyyətini maliyyələşdirməsi üçün nizamnamə kapitalından və əldə edilmiş gəlirlərdən, cəlb edilmiş kreditlərdən, fiziki və hüquqi şəxslərin qrantları, ianələr və əvəzsiz olaraq ayırdıqları vəsaitlərdən, xarici ölkələrin hökumətləri, beynəlxalq təşkilatlar və digər donörələr tərəfindən əvəzsiz olaraq ayrılan vəsaitlər və s. mənbələr hesabına ola bilər. BOKT-larının təşkilatı strukturunda ən azı rəhbər, mühasibat xidmətinin rəhbəri, kredit mütəxəssisi, daxili auditor kimi vəzifələr nəzərdə tutulmalıdır.

BOKT-ların bir növü də kredit ittifaqıdır. “Kredit İttifaqları haqqında” AR-nın qanunu 2000-ci ildə təsdiq olunmuşdur. Bu qanuna əsasən kredit ittifaqı könüllülük əsasında ümumi mənafeyə görə fiziki şəxslərin sərbəst pul vəsaitlərini cəmləşdirməklə özlərinin qarşılıqlı kreditləşdirilməsindən ötrü yaratdıqları bank olmayan kredit təşkilatı hesab olunur. Həmçinin kiçik sahibkarlıq subyekti olan hüquqi şəxslərdə kredit təşkilatı yarada bilər (“Kredit İttifaqları haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu, s.1). Kredit ittifaqlarının prudensial tənzimlənməsi qaydalarına əsasən bu təşkilatların nizamnamə kapitalı 4000 (dörd min) manat məbləğindən az olmamalıdır. Kredit ittifaqının beynəlxalq və xarici maliyyə-kredit qurumlarından, banklardan kredit, qrant almaq, öz üzvlərinə təşkilatın nizamnaməsində göstərilən qaydada kredit vermək, sərbəst pul vəsaitlərini banklara depozitə qoymaq və s. kimi hüquqları vardır. Bu təşkilatlar tərəfindən həyata keçirilən qarşılıqlı kreditləşmə kredit ittifaqında toplanan pul vəsaitinin hesabına onun üzvlərinin təsərrüfat və sosial ehtiyaclarının ödənilməsindən ötrü verilən qısamüddətli və uzunmüddətli kreditdir (“Kredit İttifaqları haqqında” AR-nın Qanunu, s.1).

Qrafik 4. Kredit qoyuluşunun kredit təşkilatları üzrə strukturu, %-lə

Mənbə: Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı (<https://www.cbar.az/page-40/statistics-bulletin>)

Kredit ittifaqının təsis olunması üçün 11-dən az olmayan fiziki və ya hüquqi şəxslərin iştirakı olmalıdır. Kredit ittifaqı üzvlərin ümumi yığıncağı, idarə heyəti, müşahidə şurası və kredit komissiyası tərəfindən idarə olunur.

BOKT-larının banklara nisbətən müştərilərə təklif etdiyi məhsulların sayı azdır. Bu təşkilatlar Azərbaycanda sırf kredit verilməsi ilə məşğul olurlar. BOKT-lar əsasən istehlak və biznes kreditləri, lizinq təklif edirlər. Bundan başqa Azərbaycanda ipoteka, aqro kredit və lombard kreditləri də təklif edən BOKT-lar da var. Yuxarıdakı qrafik 4-də 01.01.2019-cu il tarixinə kredit təşkilatlarının kredit qoyuluşlarındakı faizlə göstəricisi qeyd olunmuşdur.

Və buradan görüldüyü kimi BOKT-ların payı banklarla müqayisədə iqtisadiyyata kredit qoyuluşlarında çox azdır. BOKT-lar əsasən kiçik və orta biznes kreditləşməsində daha fəal iştirak edirlər. Və həmçinin banklara nisbətən müəyyən üstünlüklərə də malikdirlər. Banklardan fərqli olaraq BOKT-lar kiçik olduqları üçün dəyişikliklərə daha çevikdirlər uyğunlaşa bilirlər. BOKT-larının bir üstünlüyü də asan idarəetmə sisteminin olmasıdır. Bu da onların əlavə xərclərinin qarşısını alır və prosesləri asanlaşdırır. Həmçinin bu təşkilatlar üçün banklardan fərqli olaraq qayda və normativlərin az olmasıdır. Ümumiyyətlə dünya təcrübəsində bu təşkilatlara əsasən nəzarət ya formal xarakterli olur ya da ümumiyyətlə nəzarətdən kənar qalır. Əsas üstünlüklərindən biri BOKT-ların resurslarına əlçatanlığın asan olmasıdır. Belə ki BOKT-lar banklara nisbətən ölkənin mərkəzindən daha çox regionlarda fəaliyyət göstərirlər. Xüsusilə də cəbhə bölgəsinə yaxın ərazilərdə işləyirlər. Bu da onlara kiçik biznes kreditləşməsində, xüsusilə də mikrokreditlərdə banklara nisbətən üstünlük qazandırır. Mikrokreditlər kiçik məbləğli kreditlər olmaqla əsasən qısa müddətə verilir. Və bu kreditdən istifadə edənlər kiçik sahibkarlıq subyektləri və ya yenidən fəaliyyətə başlayan sahibkarlardır. BOKT-larının regionlarda və ucqar ərazilərdə fəaliyyət göstərməsi və həmçinin həmin ərazilərdə kreditə tələbatın böyük olması həm təşkilatların həm də kiçik sahibkarlığın inkişafına təkan verir.

Mikrokreditlər həmçinin yoxsulluqla mübarizə vasitələrindən biri olduğunu da demək olar. Belə ki bunun müsbət təsiri yoxsulluğun azaldılmasında dünyanın bəzi kasıb ölkələrində özünü göstərmişdir. Bundan əlavə qeyd etmək lazımdır ki, belə kreditlərə müraciət edən müştərilər əsasən sosial baxımından əhəlinin az təminatlı

hissəsinə aiddir. Həmçinin mikrokreditlərin üstün cəhətlərindən biri də qadınlar arasında məşğulluğun artmasına, xüsusilə də qadın sahibkarlığın inkişafına da kömək etməsidir. Həmçinin mikromaliyyəyə gəndər bərabərliyini inkişafına kömək edir və qadınların cəmiyyətdə səlahiyyətlərinin artırılmasını dəstəkləyir. Azərbaycanda mikromaliyyəyə ilə həm banklar həm də BOKT-ları məşğul olur. BOKT-larına misal olaraq "Finca Azərbaycan" qeyri-bank kredit təşkilatı MMC, "Azəri Star Mikromaliyyə" BOKT MMC, "Mol Bulak" BOKT MMC, "İcraçı Kredit Agentliyi" BOKT MMC, "KredAgro" BOKT MMC, "TBC Kredit Bank Olmayan Kredit Təşkilatı" MMC və s. göstərmək olar. BOKT-larının kredit faiz dərəcəsi banklara nisbətən yüksək olur. Bunun da bir neçə səbəbi də vardır. Kredit faizlərinin yüksək olmasının səbəbi kimi BOKT-ların banklara nisbətən daha çox riskə gətməsi ilə də izah etmək olar.

Digər biri də BOKT-ların kreditlər vermək üçün cəlb etdikləri resursları çox baha olmasıdır. BOKT-lar vəsaitləri əsasən banklardan yüksək faiz cəlb edirlər. Hazırda bir çox BOKT Bakı Fond Birjasında istiqrazlar yerləşdirməklə kreditləşmə üçün ucuz vəsait əldə etməyə çalışırlar. BOKT-lar tərəfindən emissiya edilən əsasən qısamüddətli təminatlı, sənədsiz adlı istiqrazlardır. Bunlara "EmbaFinans" BOKT MMC, "PARA" BOKT ASC, "Finoko" BOKT ASC, "TBC Kredit" BOKT MMC, "Finex Kredit" BOKT ASC və digərlərini misal göstərmək olar. Bu təşkilatlarda kredit faizlərinin yüksək olması həm də gələcəkdə problemlı kreditlərin yaranmasına da təsir edir. Belə ki, banklardan kredit əldə edə bilməyən insanlar BOKT-larına müraciət edir. Bunun səbəbi də sağlam borclanma və məsuliyyətli kreditləşməyə görə bankların istehlak kreditləri üzrə tətbiq etdikləri DTI əmsalıdır (borcalanın aylıq borc yükünün borcalanın gəlirlərinə nisbəti). Lakin BOKT-ları demək olar ki bu qaydalara əməl etmir. Problemlı kreditlərin yaranmasının səbəblərindən biri də BOKT-ları tərəfindən biznes kreditlərinin səthi analiz olunmasıdır. Bundan başqa manatın 2 dəfə devalvasiyasından sonra xarici valyuta da olan kreditlərdə problemlər

daha da artmışdır. Belə ki BOKT-ları tərəfindən verilmiş kiçik biznes kreditlərinin əsas hissəsi xarici valyuta idi.

BOKT-lar vasitəsilə daha rahat kredit vəsaitlərinin əldə olunmasına baxmayaraq onların kredit qoyuluşlarında payı azdır. Bunu aşağıdakı cədvəl 8-dən də görmək mümkündür. Cədvəl 8-də qeyd olunan 31.12.2018-ci il tarixinə olan statistik məlumatlardır. Burada cəmi kredit qoyuluşları və qeyri-bank kredit təşkilatlarının kredit qoyuluşları əks olunmuşdur. Bank sektorunda yaranmış problem BOKT-larına da öz təsirini göstərmişdir. 2015-ci ilə qədər iqtisadiyyata kredit qoyuluşlarının həcmində artım müşahidə olunsada daha sonrakı illərdə isə azalmağa doğru dəyişmişdir.

Cədvəl 8. İqtisadiyyata kredit qoyuluşlarının kredit təşkilatları üzrə strukturu (dövrün sonuna) mln.manat

İl	Cəmi kredit qoyuluşları	Qeyri-bank kredit təşkilatları	
		mln. manat	xüsusi çəkisi, %
2005	1441,0	39,6	2,7
2006	2362,7	64,7	2,7
2007	4681,8	128,1	2,7
2008	7191,3	174,8	2,4
2009	8407,5	177,0	2,1
2010	9163,4	191,6	2,1
2011	9850,3	251,5	2,6
2012	12243,7	321,1	2,6
2013	15422,9	433,1	2,8
2014	18542,6	525,2	2,8
2015	21730,4	566,0	2,6
2016	16444,6	473,4	2,9
2017	11757,8	420,2	3,6
2018	13020,3	392,0	3,0

Mənbə: Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı (<https://www.cbar.az/page-40/statistics-bulletin>)

Bundan başqa BOKT-larının kapitalı və aktivləri də banklar müqayisədə azdır. Aşağıdakı cədvəl 9-da BOKT-larının 2003-2015-ci illəri əhatə edən bəzi statistik göstəriciləri əks olunmuşdur. Belə ki cəmi BOKT-larının kapitalı 2014-cü il tarixinə 89,03 mln. manat və aktivləri isə 650,6 mln. manat olmuşdur.

Həmin tarixə bu göstəricilər banklarla müqayisədə BOKT-larının kapitalı bank kapitalının təxminən 2.6 % və aktivləri isə 2.1 % bərabərdir. 2015-ci ildə isə BOKT-larının aktivlərində ciddi artım olmuşdur. Bunun da səbəbi ABB-ının sağlamlaşdırılması olmuşdur. Belə ki ABB-ının restrukturizasiya planı tədbirləri ilə əlaqədar bankın problemlı aktivləri "Aqrarkredit" BOKT QSC idarəetməsinə verilmişdir.

Cədvəl 9. Bank olmayan kredit təşkilatları barədə məlumat, mln. manat

İl	Kredit ittifaqları			Beynəlxalq humanitar təşkilatları tərəfindən maliyyələşdirilmiş kredit təşkilatları			Digər bank olmayan kredit təşkilatları			Cəmi bank olmayan kredit təşkilatları		
	nizamnamə kapitalı	aktivlər	fiialların sayı	nizamnamə kapitalı	aktivlər	fiialların sayı	nizamnamə kapitalı	aktivlər	fiialların sayı	nizamnamə kapitalı	aktivlər	fiialların sayı
2003	0,90	2,18	0	0,04	6,77	6	11,38	27,94	12	12,33	36,89	18
2004	1,26	3,87	0	0,06	22,31	13	11,39	32,60	12	12,71	58,78	25
2005	2,30	6,69	0	3,93	38,39	13	11,39	29,35	12	17,62	74,43	25
2006	3,01	8,76	0	11,15	58,97	29	11,39	24,83	12	25,55	92,56	41
2007	4,25	12,70	0	2,37	127,92	44	18,53	25,86	12	25,15	166,48	56
2008	4,83	15,64	0	8,82	174,92	52	19,68	26,14	12	33,33	216,70	64
2009	6,56	22,55	0	9,10	185,84	54	18,67	25,34	12	34,33	233,73	66
2010	9,01	31,67	0	9,52	193,00	57	18,866	26,64	12	37,40	251,31	69
2011	11,58	38,23	0	15,36	251,41	74	18,53	25,90	12	45,48	315,54	86
2012	15,84	45,57	0	26,63	329,28	102	18,59	26,64	12	61,06	401,49	114
2013	21,54	53,80	0	42,52	457,48	182	18,71	30,85	12	82,77	542,13	194
2014	26,28	69,65	0	50,02	550,65	212	12,72	30,31	12	89,03	650,6	224
2015	34,46	86,39	0	52,03	607,43	228	12,67	3185,87	12	99,16	3879,7	240

Mənbə: Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı (<https://www.cbar.az/page-40/statistics-bulletin>)

Dövlət bokit-1 olan "Aqrarkredit" BOKT QSC bu adla 2001-ci tarixdən fəaliyyət göstərir. Bu təşkilatın 12 filialı var. "Aqrarkredit" BOKT QSC əsasən kənd təsərrüfatı və heyvandarlığın kreditləşdirilməsi istiqamətində fəaliyyət göstərir. Belə ki, təşkilatın təklif etdiyi məhsullara kənd yerlərinin kreditləşdirilməsi proqramı,

sahibkarlığa kömək milli fondunun vəsaitlərinin istifadəsi proqramı və kənd təsərrüfatı layihələri və kreditlərin idarə edilməsi üzrə dövlət xidməti vəsaitlərinin istifadəsi proqram ilə bağlı sahibkarlıq kreditləri daxildir.

Əsasən mikromaliyyəyə üzrə ixtisaslaşan "Finca Azerbaijan" 1998-ci ildə Amerika Birləşmiş Ştatlarının Beynəlxalq İnkişaf Agentliyinin dəstəyi ilə yaradılmış və daha sonra qeyri-bank kredit təşkilatına çevrilmişdir. Hal-hazırda 5 filial ilə fəaliyyət göstərir. 27 dekabr 2017-ci il tarixinə "Finca Azərbaycan" qeyri-bank kredit təşkilatı MMC-nin maliyyə vəziyyəti haqqında hesabatına əsasən təşkilatın aktivləri 8.203 mln. manat olmuşdur. Bunun da 3.320 mln. manatı müştərilərə verilmiş kreditlər təşkil etmişdir. Təşkilatın nizamnamə kapitalı isə 3.705 mln. manat olmuşdur. Təşkilatın təklif etdiyi məhsula ticarət, istehsal və xidməti sahələrdə çalışan sahibkarlara verilən biznes kreditidir.

Həm aktivlərinin həcminə və kredit portfelinə görə ən böyük təşkilatlardan biri də BOKT "EmbaFinans" MMC-dir. Əsası 2012-ci ildə qoyulmuşdur. Əsasən istehlak kreditləşməsi ilə məşğul olur. Uzunmüddətli istehlak mallarının kreditləşməsini həyata keçirir. Mebel, məişət avadanlıqları həmçinin tibbi avadanlıqların satışını kreditləşdirir. Bundan başqa biznes kredit məhsulu da təklif edir. BOKT "EmbaFinans" MMC geniş filial şəbəkəsinə malik olmaqla bütün ölkə ərazisində təmsil olunur. 2018-ci ilin maliyyə göstəricilərinə əsasən təşkilatda bir il əvvələ nisbətən ciddi şəkildə artım baş vermişdir. BOKT "EmbaFinans" MMC-nin balans göstəricilərinə əsasən 2018-ci ildə təşkilatın aktivləri 30514767 min manat, kredit portfeli 23950545 min manat və məcmu kapital isə 15086126 min manat olmuşdur. Təşkilatın xalis mənfəəti 2017-ci ildə 496347 min manat, 2018-ci ildə isə 1833691 min manat təşkil edir. Təşkilatın maliyyə hesabatlarına istinadən demək olar ki son 4 ili mənfəətlə başa vurub. Təşkilatın istiqrazları Bakı Fond Birjasında listinqə daxil edilmişdir, bunun səbəbi isə kreditləşməni artırmaq istəyidir. BOKT "EmbaFinans" MMC vaxtı keçmiş kreditlərin çəkisinə görə ən aşağı göstəriciyə malikdir təşkilatlardan biridir.

BOKT-ları maliyyə sisteminin bir hissəsi olmasına baxmayaraq ölkədə bununla bağlı ətraflı tədqiqat aparılmamışdır. BOKT-larının göstəriciləri banklara nəzərən çox kiçikdir. Lakin onların da maliyyə sistemində həmçinin iqtisadiyyatda müəyyən rolu vardır. Məhz bu dissertasiya işində bu araşdırılacaqdır və növbəti fəsil də buna həsr olunacaqdır.

III Fəsil AZƏRBAYCANDA BOKT-NIN İQTİSADI ARTIMA TƏSİRLƏRİNİN EKONOMETRİK QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ

3.1. Metodologiya

Bu dissertasiya işində qeyri-bank kredit təşkilatlarının iqtisadiyyata kredit qoyuluşları və əsas kapitalla investisiyaların qeyri-neft ÜDM üzərindəki təsirləri müxtəlif kointeqrasiya metodlardan istifadə edilərək qiymətləndirilmişdir. Bu metodlara Dinamik Ən Kiçik Kvadratlar Metodu (DOLS-Dynamic Ordinary Least Squares), Tam Modifikasiya Olunmuş Ən Kiçik Kvadratlar Metodudur (FMOLS-Fully Modified Ordinary Least Squares) və Kanonik Kointeqrasiya Reqressiyası (CCR-Canonical Cointegrating Regression)

Dissertasiya işində qiymətləndirmə nəticələri əsasən Dinamik Ən Kiçik Kvadratlar Metodu (DOLS-Dynamic Ordinary Least Squares) yanaşmasına görə şərh ediləcək. Bunun üçün ilk öncə dəyişənlərin stasionarlığı Genişləndirilmiş Dikey-Fuller (ADF-Augmented Dickey-Fuller) (Dickey D.A., Fuller W.A., 1979) vahid kök testi ilə yoxlanılmışdır. Və bundan sonra isə Dinamik Ən Kiçik Kvadratlar Metodu (DOLS) ilə qurulmuş model əsasında dəyişənlər arasındakı uzunmüddətli dövrdə əlaqənin varlığı Engle-Granger, Philips-Ouliaris, Hansen Parametrinin qeyri-sabitliyi (Hansen Parameter Instability) və Parkın dəyişən əlavə etmə testləri (Park's Added Variables Test) vasitəsi ilə test edilmiş və sonda dəyişənlər arasındakı əlaqənin ekonometrik modeli qurulmuşdur.

Ümumiyyətlə Genişləndirilmiş Dikey-Fuller (ADF) vahid kök testində (unit root test) “dəyişən qeyri-stasionardır” və ya da “vahid kök problemi var” sıfır hipotezləri yoxlanılır. Belə ki testin nəticələrinə görə sıfır hipotezi rədd olunursa bu götürülən dəyişənin (yaxud onun transformasiya edilmiş halının) stasionar olduğunun göstəricisidir.

Dinamik Ən Kiçik Kvadratlar Metodu (DOLS) Stock və Watson (Stock J.H. and Watson M.W., 1993) tərəfindən irəli sürülmüşdür. Və bu metodda kointeqrasiya sistemində

qarşılıqlı təsiri və ya endogenlik problemini həll edən qiymətləndirmə metodologiyası təklif edilir. Dinamik Ən Kiçik Kvadratlar Metodundan (DOLS) uzunmüddətli dövrdə dəyişənlər arasında potensial eynizamanlılıq meyilliyi üçün korreksiya edilmiş tarazlığın qiymətləndirilməsində istifadə edilir. (Stock J.H., Watson M.W., 1993) Həmçinin Stock və Watson (Stock J.H., Watson M.W., 1993) da Monte-Karlo simulyasiyaları (Monte Carlo Simulations) əsasında Dinamik Ən Kiçik Kvadratlar Metodunun (DOLS) digər alternativ metodlar ilə müqayisədə kiçik ölçülü nümunə qrupları üçün daha yaxşı olduğunu göstərir. Stock və Watson tərəfindən Dinamik Ən Kiçik Kvadratlar Metodunun (DOLS) hesablanma qaydası izah edilmişdir və bu yazıda onlar qeyd olunmayacaqdır.

Bu tədqiqatda alınacaq nəticələrin dəqiq olması üçün digər bir metoddan da istifadə olunacaqdır. Bu Tam Modifikasiya Olunmuş Ən Kiçik Kvadratlar Metodudur (FMOLS-Fully Modified Ordinary Least Squares) (Stock J.H., Watson M.W., 1993). Belə ki, Dinamik Ən Kiçik Kvadratlar Metodunun (DOLS) kointeqrasiya yanaşmasıyla əldə olunan nəticələrin digər metodların tətbiqiylə təkrar gözdən keçirilməsi nəticəsində daha etibarlı təhlilin aparılmasına imkan verir. Texniki məsələ olduğu üçün yuxarıda qeyd olunmuş kointeqrasiya metodu və Park-ın dəyişən əlavə etməklə kointeqrasiya testinin riyazi hesablama qaydası bu yazıda qeyd olunmayacaqdır.

Alternativ kointeqrasiya metodlarından biri olan Tam Modifikasiya Olunmuş Ən Kiçik Kvadratlar Metodu (FMOLS) Phillips və Hansen (Phillips P.B., Hansen B.E., 1990) tərəfindən təklif olunmuşdur. Phillips və Hansen (Phillips P.B., Hansen B.E., 1990) tərəfindən təklif olunmuş bu qiymətləndirmə metodu, stoxastik proses nümayiş etdirən reqressorların tərəddüdləri ilə kointeqrasiya tənliyi arasındakı asılılıqdan meydana gələn problemləri aradan qaldırmaq üçün semi-parametrik korreksiyanı həyata keçirir.

Tam Modifikasiya Olunmuş Ən Kiçik Kvadratlar Metodu (FMOLS) yanaşması ilə əmələ gələn qiymətləndirmə nəticələri meyilsiz olur. Və nəticə tam normal asimptotik paylanmaya sahib olur. Bu da ki-kvadrat (chi-square) (χ^2) statistik dəyərlərindən istifadə etmək ilə standart Wald testinin tətbiq olunmasına imkan verir.

Bunu başqa formada belə ifadə etmək olar ki, Tam Modifikasiya Olunmuş Ən Kiçik Kvadratlar Metodu (FMOLS) ilə ekonometrik qiymətləndirmələr zamanı nəzərə alınmalı olan endogenlik və həminin ardıcıl korrelyasiya kimi problemlərdən formalaşan təsirləri avtomatik olaraq korreksiya olunur (Phillips P.B., Hansen B.E., 1990). Bu kointeqrasiya metodunun riyazi qiymətləndirmə qaydası ətraflı şəkildə Phillips və Hansen (Phillips P.B., Hansen B.E., 1990) tərəfindən izah olunmuşdur.

Bu yazıda istifadə olunan üçüncü metod isə Kanonik Kointeqrasiya Reqressiyası (CCR-Canonical Cointegrating Regression) yanaşmasıdır. Tam Modifikasiya Olunmuş Ən Kiçik Kvadratlar Metoduna (FMOLS) oxşar olan bu metod Park (Park J.Y., 1992) tərəfindən təklif olunmuşdur. Kanonik Kointeqrasiya Reqressiyası (CCR) metodu Ən Kiçik Kvadratlar Metoduyla (üsulu ilə) (OLS-Ordinary Least Squares) qiymətləndirmə aparılarkən asimptotik olaraq daha səmərəli nəticələri əldə etməyə imkan verir. Kanonik Kointeqrasiya Reqressiyası (CCR) yanaşmasında stasionarlığa transformasiya olunmuş verilənlərdən istifadə olunaraq kointeqrasiya (asılı dəyişənlə birgə əlaqəli, iki və daha çox prosesin öz aralarında əlaqəli olması) tənliyi və stoxastik (qeyri-müəyyənlik) reqressorlardakı (asılı olmayan (izahedici) dəyişən) tərəddüdlər arasındakı uzunmüddətli dövr asılılığını aradan götürür. Kanonik Kointeqrasiya Reqressiyası (CCR) metodunun riyazi izahı bu yazıda qeyd olunmayacaqdır, Park (Park J.Y., 1992) tərəfindən bu barədə izah verilmişdir.

Dissertasiya işində Tam Modifikasiya Olunmuş Ən Kiçik Kvadratlar Metodu (FMOLS), Dinamik Ən Kiçik Kvadratlar Metodu (DOLS) və Kanonik Kointeqrasiya Reqressiyası (CCR) istifadə edilməklə qiymətləndirilən reqressiya tənliklərindəki kointeqrasiya əlaqəsinin olub-olmadığını yoxlamaq üçün müxtəlif kointeqrasiya testi istifadə edilmişdir. Bunlara Engle-Granger testi, Philips-Ouliaris testi, Hansen Parametrinin qeyri-sabitliyi (Hansen Parameter Instability) testi və Parkın dəyişən əlavə etmə testi (Park's Added Variables Test) daxildir. Bu yazıda qeyd olunmuş

kointeqrasiya testlərinin riyazi hesablama qaydası E-Views 9 proqramı vasitəsilə aparılmışdır.

Ümumiyyətlə analiz aparılarkən dissertasiya işində istifadə olunan modellərdə Qaus-Markov (Gauss-Markov) fərziyyələrinin (ardıcıl korelyasiya, heteroskedastiklik (kənarlaşmaların dispresiyasının sabitliyi)) pozulmamasının yoxlanılması lazımdır. Həmçinin ağ küy xətasının (white noise error) normal paylanıb-paylanmamasının yoxlanılması vacib hesab olunur. Tam Modifikasiya Olunmuş Ən Kiçik Kvadratlar Metodu (FMOLS), Dinamik Ən Kiçik Kvadratlar Metodu (DOLS) və Kanonik Kointeqrasiya Reqressiyası (CCR) metodu ilə qiymətləndirmə aparılan zaman avtomatik olaraq həm heteroskedastiklik problemi həm də ardıcıl korelyasiya problemi düzəldilmiş olur.

3.2. Verilənlər

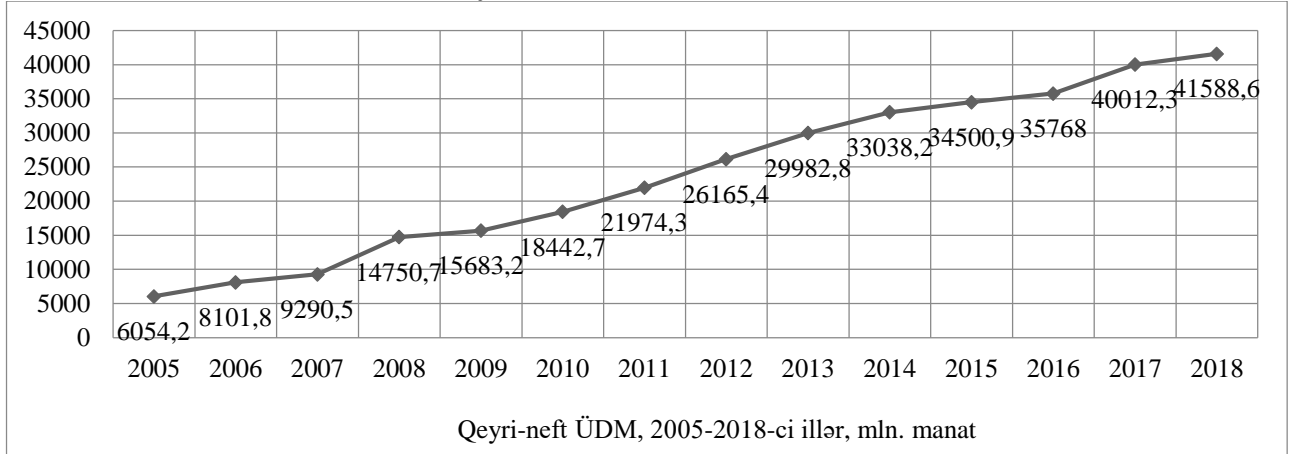
Bu tədqiqat işində istifadə ediləcək məlumatlar 2005-2018-ci illəri əhatə edən rüblük göstəricilərdən ibarətdir. Tədqiqat işində son 14 ili əhatə edən qeyri-neft ÜDM, qeyri-bank kredit təşkilatlarının iqtisadiyyata kredit qoyuluşları və əsas kapitalla investisiya kimi statistik göstəricilərdən istifadə olunmuşdur. Aşağıda bu statistik göstəricilər barədə ətraflı məlumat veriləcəkdir.

1. Qeyri-neft ÜDM (GDP) - milyon manatla, ölkə daxilində qeyri-neft sektorunda istehsal olunan əlavə dəyərlərin cəmi formasında ölçülmüşdür.

Tədqiqat işində qeyri-neft ÜDM-un 2005-2018-ci illəri əhatə edən rüblük göstəricilərdən istifadə olunmuşdur. Lakin aşağıdakı qrafikdə 5-də qeyri-neft ÜDM-nun 2005-2018-ci illəri əhatə edən dövründəki illik göstəriciləri əks olunmuşdur. 2005-ci ildə Azərbaycanda ÜDM 11875,6 mln. manat olmuşdur ki, bunun da 6054,2 mln. manatı qeyri-neft ÜDM təşkil etmişdir. Bu da faiz nisbətində təxminən 51%-ə bərabərdir. 2018-ci ildə isə Azərbaycanda ÜDM 79797,3 mln. manat olmuşdur ki, bunun da təxminən 52%-ni yəni 41588,6 mln. manatını isə qeyri-neft ÜDM təşkil etmişdir. Qrafik 5-dən də göründüyü kimi ölkədə qeyri-neft ÜDM-u artan tempə

davam etmişdir. Artım tempi hesablandığı zaman isə illik ortalama artım təxminən 16% olmuşdur. Ümumiyyətlə qeyd etmək lazımdır ki, həmin dövrdə ÜDM-da da illər üzrə artım olmuşdur.

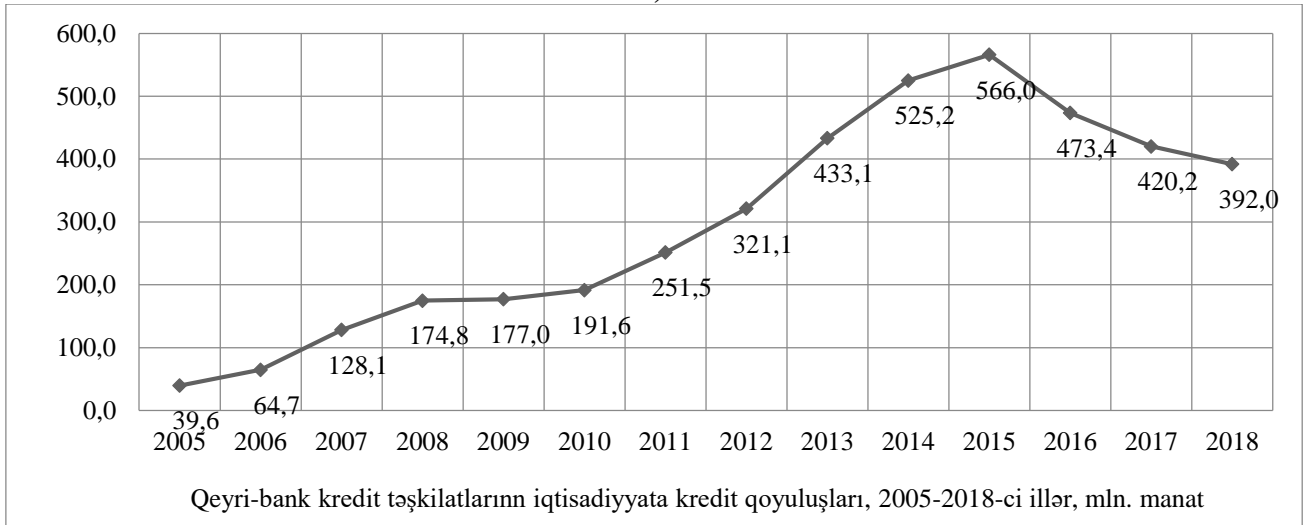
Qrafik 5. Qeyri-neft ÜDM, 2005-2018-ci illər, mln. manat

Mənbə: Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı (<https://esasodi.cbar.az:9804/obie/ESAHS.jsp>)

2. Kreditlər (K) - milyon manatla, qeyri bank təşkilatlarının verdiyi kreditlər.

Qrafik 6. Qeyri-bank kredit təşkilatlarının iqtisadiyyata kredit qoyuluşları, 2005-2018-ci illər, mln. manat

Mənbə: Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı (<https://esasodi.cbar.az:9804/obie/ESAHS.jsp>)

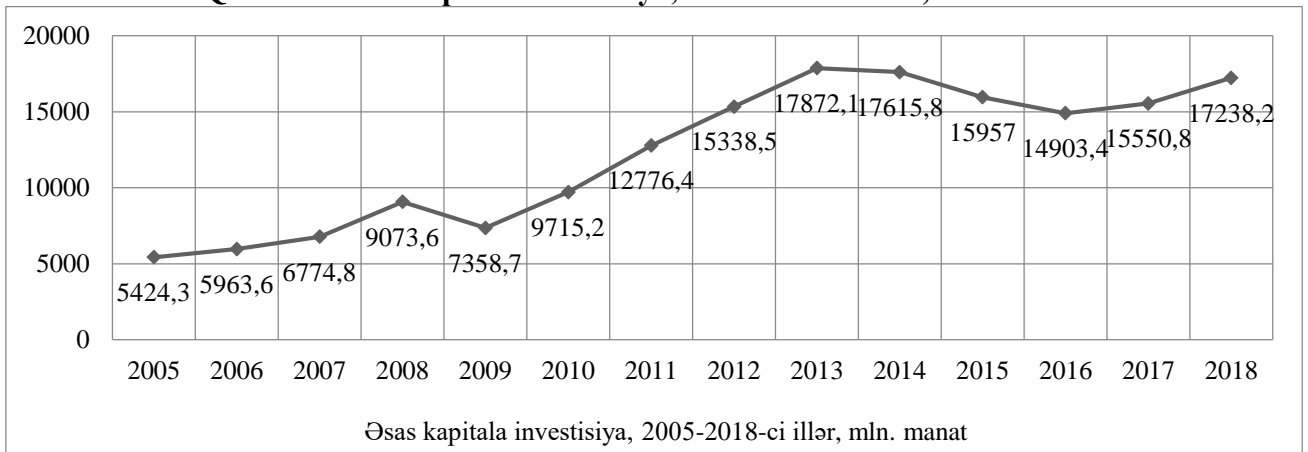
Yuxarıdakı qrafik 6-da 2005-2018-ci illəri əhatə edən dövr ərzində qeyri-bank kredit təşkilatlarının iqtisadiyyata kredit qoyuluşları əks olunmuşdur.

Dissertasiya işində bu illəri əhatə edən rüblük göstəricilərdən istifadə olunmuşdur. Qrafik 6-dan görüldüyü kimi 2015-ci ilə qədər bu göstəricidə artım müşahidə olunmuşdur və həmin il 566 mln. manat olmaqla ən yüksək olmuşdur. Daha sonra isə azalmağa doğru dəyişmişdir. Bunun da səbəbləri barədə 2-ci fəsilə qeyd olunmuşdur. 2018-ci ildə iqtisadiyyata cəmi kredit qoyuluşları 13020,3 mln manat olmuşdur ki, bunun da yalnız 392 mln. manatı qeyri-bank kredit təşkilatlarının payına düşür.

3. İnvestisiyalar (INV) - milyon manatla ölçülmüş və ölkə iqtisadiyyatında əsas kapitalla qoyulan cəmi investisiyalar.

Aşağıdakı qrafik 7-də 2005-2018-ci illəri əhatə edən dövrdə ölkə iqtisadiyyatında əsas kapitalla qoyulan cəmi investisiyalar əks olunmuşdur. Tədqiqat işində digər göstəricilərdə olduğu kimi həmin illəri əhatə edən rüblük statistik məlumatlardan istifadə olunmuşdur. Qrafik 7-dən görüldüyü kimi ən yüksək göstərici 2013-cü ildə olmuşdur və 17872,1 mln. manat təşkil etmişdir.

Qrafik 7. Əsas kapitalla investisiya, 2005-2018-ci illər, mln. manat

Mənbə: Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı
(<https://esasodi.cbar.az:9804/obiee/ESAHS.jsp>)

Bütün statistik göstəricilər Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankının məlumatlarında əldə edilmişdir. Və dəyişənlərin logarifması alınmış model qurulmuşdur

3.3. Qiymətləndirmə və nəticələrin interpretasiyası

Modelin qiymətləndirilməsi aparılmazdan əvvəl vahid kök testləri vasitəsilə dəyişənlərin stasionarlığının yoxlanılması vacibdir. Bu məqsədlə dəyişənlərin stasionarlığını yoxlamaq üçün Genişləndirilmiş Dikey-Fuller (ADF) testi istifadə edilmişdir. Əldə olunan nəticələr Cədvəl 10-da verilmişdir. Test nəticələrindən də görüldüyü kimi bütün göstəricilər birinci tərtib fərqdə stasionardır, yəni I(1)-dir.

Cədvəl 10. Genişləndirilmiş Dikey-Fuller (ADF) vahid kök testlərinin nəticələri

Səviyyədə					
	t-Statistikası	p-qiyməti	Gecikmə uzunluğu *	Testin sərhəd qiymətləri **	
GDP	-0.7585	0.82	4	1%	-3.5654
K	-1.7736	0.39	2	5%	-2.9199
INV	-1.2015	0.67	4	10%	-2.5979
1-ci tərtib fərqdən					
	t-Statistikası	p-qiyməti	Gecikmə uzunluğu *	Testin sərhəd qiymətləri **	
Δ GDP	-3.5220	0.01	3	1%	-3.5654
Δ K	-2.9356	0.04	1	5%	-2.9199
Δ INV	-3.4783	0.01	3	10%	-2.5979

(*) Şvars meyarı əsasında seçilmişdir

(**) MacKinnonun (1996) tək tərəfli testi üçün p-qiymətləri.

Mənbə: E-Views 9 proqramı vasitəsilə müəllif tərəfindən tərtib olunub

Daha sonra dəyişənlər arasında kointeqrasiya münasibətinin varlığını DOLS (FMOLS, CCR) kointeqrasiya yanaşması ilə qurulan modelə əsasən yoxlanılıb. Bu məqsədlə Engle-Granger, Philips-Ouliaris, Hansen Parametrinin qeyri-sabitliyi (Hansen Parameter Instability) və Parkın dəyişən əlavə etmə testi (Park's Added Variables Test) kointeqrasiya testləri istifadə olunmuşdur və test nəticələri cədvəl 11-də verilmişdir. Engle-Granger və Philips-Ouliaris yanaşmalarının nəticələrinə əsasən Tau-stat və Z-stat görə p-qiymətləri sırası ilə 5% və 10%-dən kiçikdir. Yəni ki, “dəyişənlər arasında uzun müddətli kointeqrasiya əlaqəsi yoxdur” hipotezi 10% və 5% əhəmiyyətlik səviyyəsində rədd olunur. Hansen Parametrinin qeyri-sabitliyi və Parkın dəyişən əlavə etmə yanaşması testlərinin nəticələrinə əsasən isə, bütün hallarda p-qiyməti 5%-dən böyük olmuşdur. Bu halda, “kointeqrasiya əlaqəsi vardır” sıfır hipotezi 5% əhəmiyyətlik dərəcəsində rədd olunmur.

Nəticə olaraq bu o deməkdir ki, bütün kointeqrasiya testlərinə görə dəyişənlər arasında uzunmüddətli dövrdə kointeqrasiya əlaqəsi vardır. Kointeqrasiya testi olaraq istifadə olunan müxtəlif kointeqrasiya yanaşmalarının nəticələrinə əsasən qiymətləndirilən reqressiya tənliklərini uzunmüddətli dövr tənliyi kimi qəbul edərək şərh vermək olar.

Cədvəl 11. Kointeqrasiya testlərinin nəticələri

	Engle-Granger	Phillips-Ouliaris
Tau-stat	-3.5987 (0.03)	-3.7277 (0.02)
Z-stat	-16.604 (0.09)	-18.563 (0.06)
Park's Added Variables Test		Hansen Parameter Instability
Chi-square	2.851721 (0.2403)	L _C statistics 0.279791 (0.1873)

Qeyd: Tau stat= Engle-Granger və Phillips-Ouliaris tau-statistik kointeqrasiya testləri; z-stat=Engle-Granger və Phillips-Ouliaris z-statistik kointeqrasiya testləri; p-dəyərləri mötərizədədir

Mənbə: E-Views 9 proqramı vasitəsilə müəllif tərəfindən tərtib olunub

Cədvəl 12-də DOLS metodu ilə yanaşı FMOLS və CCR kointeqrasiya metodları istifadə olunmaqla əldə olunan uzunmüddətli dövr üzrə elastiklik əmsalları təsvir olunmuşdur. Bu isə nəticələrin etibarlılığı və inandırıcılığı baxımından çox vacibdir. Metodologiya hissəsində ifadə edildiyi kimi əsasən DOLS metoduna görə ətraflı şərh veriləcəkdir. Bununla yanaşı, bütün metodlara görə əldə edilən əmsallarla bağlı vahid fikir söyləmək mümkündür. Bütün modellərdə birbaşa xarici investisiyaları ifadə edən sərbəst dəyişənin əmsalı nəzəriyyə ilə də gözləniləndiyi kimi müsbət və statistik olaraq əhəmiyyətlidir. Eyni zamanda əldə edilən əmsallar bir-birinə çox yaxındır.

Cədvəl 12. Uzunmüddətli dövr əlaqəsinin qiymətləndirmə nəticələri

Dəyişənlər	DOLS	FMOLS	CCR
K	0.26***	0.27***	0.28***
INV	0.92***	0.90***	0.87***

Qeyd: Asılı dəyişən; GDP. ***, ** və * sıfır hipotezinin müvafiq olaraq 1%, 5% və 10% əhəmiyyətlik dərəcəsində rədd olunduğunu göstərir. Qiymətləndirmə periodu 2005:Q1-2018:Q4.

Mənbə: E-Views 9 proqramı vasitəsilə müəllif tərəfindən tərtib olunub

Qiymətləndirmə nəticələri göstərir ki, digər dəyişənlər sabit qalarsa bank-olmayan kredit təşkilatlarının verdiyi kreditlər 1% artarsa qeyri-neft ÜDM 0.26% artar. Bu isə həm kreditlərin iqtisadi artıma təsirləri ilə bağlı nəzəriyyə, həm də bir sıra başqa tədqiqat nəticələri ilə üst-üstə düşməkdədir və Azərbaycan iqtisadiyyatı üçün adekvat sayıla bilər. Başqa tədqiqatlara aşağıda qeyd olunmuş bəzilərini misal göstərmək olar:

- Bunlardan biri də Eyas Gaffar Abdelraheem Osman (“The Impact of Private Sector Credit on Saudi Arabia Economic Growth (GDP): An Econometrics Model Using (ARDL) Approach to Cointegration”, 2014) tərəfindən Səudiyyə Ərəbistanında 1974-2012-ci illəri əhatə edən dövrdə bankların özəl sektora verdiyi kommersiya kreditləri ilə ÜDM-un artımı arasındakı empirik əlaqənin araşdırılması aiddir. Çalışmada ARDL (autoregressive distributed lag) modelindən istifadə olunmuşdur. Belə ki, bank kreditləri və iqtisadi böyümə arasında uzunmüddətli dövrdə əlaqənin olduğu müəyyən olunmuşdur.

- Jordan Shan və Qi Jianhong (“Does Financial Development ‘Lead’ Economic Growth? The Case of China”, 2006) maliyyənin inkişaf və iqtisadi böyümə arasında əlaqənin olması barədə Çin iqtisadiyyatı ilə bağlı araşdırma aparmışdır. Tədqiqat işində VAR (Vector Autoregression-vektor avtoreqressiv) istifadə olunmuşdur. Nəticə olaraq müəyyən olunmuşdur ki, Çində maliyyənin inkişafı iqtisadi artıma təsir edən ikinci güc (əməyin töhfəsindən sonra) olaraq müəyyən olunmuşdur və Çində ÜDM artımına təsir etmişdir.

- Patricia Langsch Tecles, Benjamin Miranda Tabak (“Estimating The Ccredit-GDP Elasticity: The Case of Brazil”, 2008) tərəfindən Braziliya iqtisadiyyatında kreditlərin ÜDM-a təsiri araşdırılmışdır. Yazda 1995-ci il yanvar ayında 2007-ci il iyul ayını əhatə edən dövrün statistik göstəricilərdən istifadə olunaraq vektorial xətalərin təshihli modelindən (VECM-vector error correction model) istifadə olunmuşdur. Və əsas iki nəticə müəyyən olunmuşdur ki, bunlardan biri maliyyənin inkişafının iqtisadi

böyümədə və digəri isə kredit təkliflərinin gələcək gəlirlər üzərində önəmli rolunu olmasındadır.

- Filiz Tutar və Yıldız Ünlüblebici (“Türkiyə`de KOBİ Kreditlərinin Ekonomik Böyüməyə Etkisi (2006-2011)”, 2014) tərəfindən Türkiyədə kiçik və orta biznes verilmiş kreditlər ilə iqtisadi böyümənin əlaqəsinə dair araşdırma aparılmışdır. Tədqiqatda 2006(12)–2011(06)-ci illərin aylıq statistik göstəricilərindən istifadə olunmuşdur. Çalışmada Genişləndirilmiş Dikey-Fuller (ADF-Augmented Dickey–Fuller) testi, Granger nəticə testi (Granger causality test) və Johansen kointeqrasiya testi (Johansen test) istifadə olunmuşdur. Və ekonometrik analizin nəticəsi olaraq, Türkiyədə kiçik və orta biznesə verilmiş kreditlərin iqtisadi böyümənin səbəbi olması qənaətinə gəlinmişdir.

- Mehmet Mercan (“Kredi Hacmindeki Değişimlerin Ekonomik Büyümeye Etkisi: Türkiye Ekonomisi İçin Sınır Testi Yaklaşımı”, 2013) tərəfindən Türkiyə iqtisadiyyatı ilə bağlı 1992-2011-ci illərin rüblük statistik göstəriciləri tədqiqat aparmışdır. Cəmi kredit qoyuluşlarının iqtisadi böyümə üzərində təsiri müəyyən olunmuşdur. Məqalədə ARDL (autoregressive distributed lag) modelindən istifadə olunmuşdur. Belə ki, qısa müddətli dövrdə kənaləşmələr olsa da uzunmüddətli dövrdə gözləntilərə uyğun olaraq eyni istiqamətdə əlaqənin olduğu müəyyən olmuşdur.

- Digər bir tədqiqata Michael Biggs, Tomas Mayer, Andreas Pick (“Credit and economic recovery”, 2009) tərəfindən aparılmış kredit və iqtisadiyyatın bərpası ilə bağlı araşdırmanın nəticəsini göstərmək olar. ABŞ iqtisadiyyatı üçün 223 rübü əhatə edən 1953-2008-ci illərin statistik göstəriciləri əsasında Ən Kiçik Kvadratlar Metoduyla (OLS-Ordinary Least Squares) qiymətləndirilmə aparılmışdır. Tədqiqatçıların gəldiyi nəticəyə əsasən xüsusilə də maliyyə böhranı sonrası daxili tələbatın böyüməsi kredit impulsu ilə inkişaf arasında yüksək korrelyasiya vardır.

Qiymətləndirmənin digər nəticəsi isə göstərir ki, digər dəyişənlər sabit qalarsa iqtisadiyyatda əsas kapitalla qoyulan investisiyalar 1% artarsa qeyri-neft ÜDM 0.92% artar. Bu isə həm əsas kapitalla qoyulan investisiyalar iqtisadi artıma təsirləri ilə bağlı

nəzəriyyə, həm də bir sıra başqa tədqiqat nəticələri ilə üst-üstə düşməkdədir və həmçinin bu Azərbaycan iqtisadiyyatı üçün adekvat sayıla bilər. Digər tədqiqatlar kimi aşağıdakıları qeyd etmək olar:

- Misal olaraq Qiao Yu ("Capital investment, international trade and economic growth in China: Evidence in the 1980-90s", 1998) tərəfindən aparılmış tədqiqatı göstərmək olar. Çalışmada 1980-1990-cı illərin statistik məlumatlarından, Genişləndirilmiş Dikey-Fuller (ADF-Augmented Dickey-Fuller) və Engle-Granger testindən, VAR (Vector Autoregression-vektor avtoregressiv) və Xətaların təshihə modelindən (ECM-Error correction model) istifadə etmişdir. Nəticə olaraq müəyyən olunmuşdur ki sənayenin inkişafına iki determinant təsir edir ki bunlar da əsas kapitalla investisiya və ixracatdır. Əlavə olaraq qeyd olunmuşdur ki, əsas kapitalla investisiya və xarici ticarətdə artım iqtisadi sistemdəki dəyişikliklərə bağlıdır.

- Andy C. C. Kwan, Yangru Wu, Junxi Zhang ("Fixed Investment and Economic Growth in China", 1999) Çin iqtisadiyyatında investisiya və iqtisadi inkişaf arasındakı əlaqəni araşdırmışdır. 1952-1993-cü illəri əhatə edən illik məlumatlar qiymətləndirmədə istifadə olunmuşdur. Məqalədə Zivot-Andrews vahid kök testindən istifadə olunmuşdur. Tədqiqat nəticəsində Çində kapitalın formalaşması ilə istehsalın artımı arasında möhkəm və əhəmiyyətli əlaqələrinin mövcudluğu müəyyən olunmuşdur.

- J.W. Fedderke, P.Perkins, J.M. Luiz ("Infrastructural Investment in Long-run Economic Growth: South Africa 1875–2001", 2006) Cənubi Afrika Respublikasında iqtisadiyyatında infrastruktura investisiyaların uzunmüddətli iqtisadi inkişafa olan təsirləri araşdırmışdır. Yazıda 1875-2001-ci illərin statistik məlumatlarından istifadə olunmaqla F-testi, Genişləndirilmiş Dikey-Fuller (ADF-Augmented Dickey-Fuller) testi və VAR (Vector Autoregression-vektor avtoregressiv) tətbiq olunmuşdur. Nəticə olaraq müəyyən olunmuşdur ki infrastrukturdakı investisiyalar həm də birbaşa və dolayısı ilə Cənubi Afrikadakı iqtisadi artımlara gətirib çıxarmışdır.

- Vytautas Tvaronavičius & Manuela Tvaronavičiene (Role of fixed investments in economic growth of country: Lithuania in European context”, 2008) Litvada əsas kapitala investisiyalar iqtisadi artıma təsirlərini araşdırmışdır. Tədqiqat zamanı 1994-2006-cı illərin statistik göstəricilərindən istifadə olunmuşdur. Korrelyasiya analiz nəticəsində müəyyən olunmuşdur ki, əsas kapitala investisiyalar ilə iqtisadi artım iqtisadiyyatın bəzi sektorlarında əmsal əhəmiyyətli bəzi sektorlarında isə kiçik göstərici olmuşdur.

- Wendy Carlin, Colin Mayer (“Finance, investment, and growth”, 2003) İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatına (OECD) üzv olan 27 ölkə iqtisadiyyatı (maliyyə, investisiya və inkişaf) ilə bağlı 1975-1995-ci illərin statistik göstəriciləri əsasında araşdırma aparmışdır. Ən Kiçik Kvadratlar Metoduyla (OLS-Ordinary Least Squares) qiymətləndirmə aparılmışdır və maliyyə, investisiya və inkişaf arasında güclü əlaqə olduğu müəyyən edilmişdir.

Əvvəldə də qeyd olunduğu kimi yuxarıda göstərilmiş müxtəlif ölkələrin nümunəsində həm əsas kapitala investisiyalar həm də ki iqtisadiyyata kredit qoyuluşlarının iqtisadi artıma təsirləri barədə olan bəzi tədqiqat nəticələrinin Azərbaycanadakı nəticə ilə üst-üstə düşməkdədir.

NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR

Azərbaycanda həm banklar həm də bəxt-ları maliyyə maliyyə sisteminin əsasını təşkil edir. Bu dissertasiya işində 2005-2018-ci illərin rüblük statistik göstəricilərdən istifadə olunmaqla əsas kapitala investisiyalar, bəxt-larının iqtisadiyyata kredit qoyuluşları, qeyri-neft ÜDM-un ekonometrik qiymətləndirilməsi aparılmışdır. Kredit təşkilatlarının göstəricilərindən də görüldüyü kimi banklar bəxt-larına görə daha üstün mövqedə olmaqla, bu sistem daxilində daha çox paya malikdir. Maliyyə sistemindəki göstəricilərinin banklara nisbətən kiçik olmasına baxmayaraq bəxt-larının kreditləşmə fəaliyyətində müəyyən mövqeyə malikdir. Bu onu deməyə əsas verir ki, ölkədə bu təşkilatların kredit məhsullarına tələbat var və həmçinin onların fəaliyyət göstərməsi ölkənin maliyyə sisteminin inkişafına yardım edir. Bundan başqa bir məqamı da qeyd etmək lazımdır ki, kreditləşmədə bəxt-larının payının az olmasına baxmayaraq onların da iqtisadi artımda müəyyən rolu vardır, hansı ki bu tədqiqatın nəticəsindən də görünür.

BOKT-ları və ya digər ifadə forması olan qeyri-bank maliyyə institutlarının tərkibinə daxil olan təşkilatlar dünyanın müxtəlif ölkələrində fərqlidir. Məsələn bəzi ölkələrdə onların tərkibinə lombardlar, lizinq şirkətləri, faktoring şirkətləri və s. daxildir. Lakin Azərbaycanda bu fəaliyyət növləri ilə əsasən eyni adlı şirkətlər məşğul olurlar. Bu məqalədə də faktoring, lizinq və lombard şirkətlərinin fəaliyyəti nəzərə alınmamışdır. Çünki onlar bəxt kateqoriyasına daxil deyildir. Əgər qeyd olunan təşkilatların fəaliyyəti nəzərə alınsaydı o zaman onların da həm maliyyə sistemində həm də iqtisadiyyata təsiri alınan nəticəyə öz təsiri göstərəcəkdir. Qeyd etmək lazımdır bu xidmətləri təklif edən və ya konkret bu istiqamətlərdən biri üzrə fəaliyyət göstərən azsaylı bəxt-ları da var, lakin onların bu fəaliyyəti nəzərə çarpacaq qədər deyildir. Qanunlarda dəyişiklik olunaraq BOKT-larının və yuxarıda qeyd olunan təşkilatların bir çox ölkədə olduğu kimi ümumi bir kateqoriya olaraq qeyri-bank maliyyə institutları (təşkilatları) formasında qruplaşdırılması aparılırsa daha

sonra aparılacaq başqa tədqiqatlarda fərqli nəticələrin əldə olunmasına təsir edə bilər. Belə ki həmin təşkilatlarda da müəyyən qədər fərqli formada eyni funksiyanı yerinə yetirməklə həm maliyyə sisteminə həm də iqtisadiyyata təsir edir.

“Bank olmayan kredit təşkilatları haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununa əsasən başqa fəaliyyət növlərini də həyata keçirə bilər ki, bunlara da faktoring, forfeyting, lizing və s. daxildir. Bu təşkilatların öz fəaliyyət sahələrini qeyd olunan istiqamətlər üzrə də inkişaf etdirməsi də onların fəaliyyətinə müsbət təsirləri olar.

Ticarət mərkəzlərində satış əməliyyatlarında “daxili kreditləşmənin” ləğvi və bu prosesin bəzilər vasitəsilə həyata keçirilməsi həm daxil olduqları maliyyə sistemi ilə birlikdə bu təşkilatların fəaliyyətinə həm də iqtisadiyyata müsbət təsir edir.

BOKT-larının fəaliyyətinin analizindən də görüldüyü kimi onların iqtisadiyyatda və maliyyə sistemində payı azdır. Buna da bir səbəb kimi iqtisadiyyata kredit qoyuluşlarının az olmasını göstərmək olar. Bu təşkilatlar əsasən biznes (mikro və kiçik) və istehlak kreditləşməsi üzrə ixtisaslaşmışlar. Bu fəaliyyəti həyata keçirmək üçün də bəzilər-larının “ucuz” pul vəsaitinə ehtiyacı vardır. Çünki onların ən böyük çətinliklərindən biri də məhz yüksək faiz dərəcəsidir ki, bu da banklarla rəqabət aparmaqda çətinlik yaradır.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT

Azərbaycan dilində

1. Ataşov B.X. (2016) “Maliyyə Bazarları” Bakı, “Kooperasiya”. – 456 səh.
2. Ataşov B.X., Novruzov N.A., İbrahimov E.Ə. (2014) “Maliyyə Nəzəriyyəsi” Bakı, “Kooperasiya”. – 648 səh.
3. Bulut C., Süleymanov E.B. (2013) “Dövlət Maliyyəsi” Bakı “Qafqaz Universiteti”.
4. Bulut C., Kamalov N.B. (2003) “İnflasiya, faiz, valyuta məzənnəsi arasındakı münasibət və Azərbaycan” (nəzəri və praktiki analiz), Bakı, “Qafqaz Universiteti”.
5. Bağırov D.A., Həsənli M.X. (2011) “Maliyyə” Bakı, “İqtisad Universiteti”. – 384 səh.
6. Sadıqov E. (2010) “Bank əməliyyatları”, Bakı, “İqtisad Universiteti” – 212 səh.
7. Rudiy K.V. (2009) “Xarici ölkələrin maliyyə, pul və kredit sistemi” Bakı, “İqtisad Universiteti”.
8. Kaşiyeva F.Ş. (2011), “Pul, kredit, banklar” Metodik vəsait. (Məlumat sorğu kitabı), Bakı, “İqtisad Universiteti”. – 154 səh.
9. Əliyev M.F. (2011) “Bankların inkişaf istiqamətləri” Bakı, “Şərq-Qərb”. – 120 səh.
10. Həsənli M.X., Qurbanova T.T. (2013) “Maliyyə Nəzəriyyəsi” (fənni üzrə metodik göstəriş) Bakı, “İqtisad Universiteti”.
11. Quliyev N.R., Mahmudov M.M. (2011) “Beynəlxalq maliyyə münasibətləri” Bakı, “İqtisad Universiteti”. – 123 səh.
12. Bəşirov R.A. (2016) “Bank işi” (dərslük) Bakı, “MBM”. – 392 səh.
13. Bəşirov R.A. (2012) “Pul və banklar” Bakı, “İqtisad Universiteti”. – 472 səh.
14. Məmmədov Z.F. (2010) “Pul, Kredit, Banklar” Bakı, “Azərnəşr”. – 320 səh.

15. Aras O.N., Süleymanov E.B. (2010) “Azərbaycan İqtisadiyyatı”, Bakı, “Şərq-Qərb”.
16. “Maliyyə bazarları terminlərinin izahlı lüğəti” (2010) “Nurlar”. – 272 səh.
17. “Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu
18. “Banklar haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu
19. “Bank olmayan kredit təşkilatları haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu
20. Bank olmayan kredit təşkilatlarının prudensial tənzimlənməsi Qaydaları
21. “Kredit İttifaqları haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu
22. Kredit ittifaqlarının prudensial tənzimlənməsi Qaydaları
23. AR MBNP, BANK SEKTÖRÜNÜN İCMAL GÖSTƏRİCİLƏRİ, 31 dekabr 2016-ci il tarixinə
24. AR MBNP, BANK SEKTÖRÜNÜN İCMAL GÖSTƏRİCİLƏRİ, 31 dekabr 2017-ci il tarixinə
25. AR MBNP, BANK SEKTÖRÜNÜN İCMAL GÖSTƏRİCİLƏRİ, 31 dekabr 2018-ci il tarixinə
26. AR MB statistik bülleteni №12 (225) 12/2018
27. Azərbaycan Banklar Assosiasiyasının AZƏRBAYCAN BANKLARI 2015 hesabat
28. Azərbaycan Banklar Assosiasiyası, “Banklar və Biznes qəzeti”

Xarici dildə

1. Ahmad Rizwan Ch, Andrii Semenog “Non-bank financial institutions activity in the context of economic growth: cross-country comparisons” Financial Markets, Institutions and Risks, Vol. 1, 2017

2. Akinchan Buddhodev Sinha “Non-Banking Financial Institutions of India - Their Onset, Growth and Performance of Selected NBFCs” ICSI-CCGRT & Research Scholar, 2017
3. Andy C.C. Kwan, Yangru Wu and Junxi Zhang (1999), “Fixed Investment and Economic Growth in China”, *Economics of Planning*, Volume 32, Issue 1, pp 67–79
4. Anupam Das Gupta, Afsana Yesmin & Md. Omar Faruk Khan “Growth of Non Bank Financial Institutions Over Time and Contribution to Economy: Evidence from Bangladesh” *Global Journal of Management and Business Research Finance*, Vol. 13, 2013
5. Bruce E. Hansen (1992). "Testing for parameter instability in linear models", *Journal of Policy Modeling*, vol. 14, issue 4, pp. 517-533.
6. Dickey, D.A. and W.A. Fuller (1979), “Distribution of the Estimators for Autoregressive Time Series with a Unit Root,” *Journal of the American Statistical Association*, Vol. 74, No. 366, pp. 427-431
7. Edna D. Chuku, Michael O.A. Ndanshau “The Non-Bank Financial Intermediaries and Economic Growth in Tanzania: An Empirical Analysis 1967–2011” *Tanzanian Economic Review*, Vol. 6, 2016
8. Engle, Robert F., Granger, Clive W. J. (1987). "Co-integration and error correction: Representation, estimation and testing". *Econometrica*. Vol. 55, No. 2, pp. 251-276
9. Eyas Gaffar Abdelraheem Osman (2014), The Impact of Private Sector Credit on Saudi Arabia Economic Growth (GDP): An Econometrics Model Using (ARDL) Approach to Cointegration “*American International Journal of Social Science*”, Vol. 3, No. 6, p. 109-117
10. Filiz Tutar, Yıldız Ünlüleblebici (2014), (“Türkiye`de KOBİ Kreditlerinin Ekonomik Büyümeye Etkisi (2006-2011)”, *Global Journal of Economics and Business Studies*, Volume: 3 Issue: 5 (01-14)

11. Jeffrey Carmichael, Michael Pomerleano “The Development and regulation of Non-Bank Financial Institutions” // The International Bank for Reconstruction and Development / The World Bank. 2002
12. Joel Bowman, Mark Hack and Miles Waring “Non-bank Financing in China” Reserve Bank of Australia, Bulletin – March 2018
13. Jordan Shan and Qi Jianhong (2006), “Does Financial Development ‘Lead’ Economic Growth? The Case of China”, ANNALS OF ECONOMICS AND FINANCE 1, p. 197–216
14. J.W. Fedderke, P. Perkins and J.M. Luiz (2006), “Infrastructural Investment in Long-run Economic Growth: South Africa 1875–2001”, World Development Vol. 34, No. 6, pp. 1037–1059
15. K. Batu Tunay, Shahriyar Mukhtarov, “Azerbaycan Bankacılık Sisteminde Karların Sürekliliği”, Çankırı Karatekin Üniversitesi İİBF Dergisi, 2015, s. 243-257
16. Mehmet Mercan (2013), “Kredi Hacmindeki Değişimlerin Ekonomik Büyümeye Etkisi: Türkiye Ekonomisi İçin Sınır Testi Yaklaşımı”, Bankacılar Dergisi, Cilt 24, Sayı 84, Sayfalar 54 - 71
17. Mikayılov Qahir, Muxtarov Şehriyar, “Azerbaycan Bankacılık Sisteminin Finansal Analizi: 2006-2011”, Journal of Qafqaz University, 2013
18. Michael Biggs, Tomas Mayer and Andreas Pick (2009) “Credit and economic recovery”, DNB Working Paper No. 218
19. Monzur Hossain, Md. Shahiduzzaman “Development of Non Bank Financial Institutions to Strengthen the Financial System of Bangladesh” Journal of Bangladesh Institute of Bank Management, Vol. 28, 2002
20. Ndugbu Michael O., J.N Ojiegbe, Barr. Lawrence Uzowuru N. and Okere Peter A “Bank And Non-Bank Financial Institutions And The Development Of The Nigerian Economy” International Journal for Innovation Education and Research, Vol. 3, 2015

- 21.Park J.Y. (1992) “Canonical Cointegrating Regressions”, *Econometrica*, Vol. 60, No. 1, pp. 119-143
- 22.Patricia Langsch Tecles, Benjamin Miranda Tabak (2008), “Estimating the credit-gdp elasticity: the case of Brazil”, *Journal of International Business & Economics*, Vol. 8 Issue 2, p.129
- 23.Phillips P.B. and Hansen B.E. (1990) “Statistical Inference in Instrumental Variables Regression with I(1) Processes”, *The Review of Economic Studies*, Vol. 57, No. 1, pp. 99-125
- 24.Phillips, P. C. B.; Ouliaris, S. (1990). "Asymptotic Properties of Residual Based Tests for Cointegration". *Econometrica*. Vol. 58, No. 1, pp. 165-193
- 25.Qiao Yu (1998), “Capital investment, international trade and economic growth in China: Evidence in the 1980-90s”, *China Economic Review*, Volume 9, Number 1, p. 73-84
- 26.Ronald Rateiwa, Meshach Jesse Aziakpono “Non-bank financial institutions and economic growth: evidence from selected African countries” *South African Journal of Economic and Management Sciences*, Vol. 20, 2017
- 27.Shahriyar Mukhtarov, Ceyhun Mikayılov, Zamig Mammadov, “Azerbaycan`da banka kredi kanalının işleyişi: ampirik bir analiz”, *Akademik Bakış Uluslararası Hakemli Sosyal Bilimler Dergisi*, 2016, səh. 475 – 488
- 28.Stock J.H. and Watson M.W. (1993) “A Simple Estimator of Cointegrating Vectors in Higher Order Integrated Systems”, *Econometrica*, Vol. 61, No. 4, pp. 783-820
- 29.Xiaoqiang Cheng, Hans Degryse “The Impact of Bank and Non-Bank Financial Institutions on Local Economic Growth in China” *CentER Discussion Paper*, Vol. 26, 2006
- 30.Vytautas Tvaronavičius & Manuela Tvaronavičiene (2008) “Role of fixed investments in economic growth of country: Lithuania in European context”, *Journal of Business Economics and Management*, Vol. 9 No 1, p. 57-64

31. Wendy Carlin, Colin Mayer (2003), "Finance, investment, and growth",
Journal of Financial Economics 69, 191–226

İnternet resurslari

1. <https://fimsa.az/az/List%20of%20Banks>
2. <https://www.fimsa.az/az/registry-insuarance>
3. <https://www.fimsa.az/az/List%20of%20Credit%20Unions>
4. <https://www.fimsa.az/az/List%20of%20non-bank%20credit%20organizations>
5. <https://www.fimsa.az/az/registry>
6. <https://www.fimsa.az/az/sigortachilar>
7. <https://www.fimsa.az/az/press-reliz>
8. <https://esasodi.cbar.az:9804/obiee/ESAHS.jsp>
9. <https://www.cbar.az/page-39/statistics>
10. <https://www.cbar.az/page-40/statistics-bulletin>
11. <https://aba.az/banklar/renkinql%C9%99r/>
12. <https://www.ibar.az/about-bank/>
13. <http://aqrarkredit.az>
14. <http://www.finca.az>
15. <http://embafinans.az>

ƏLAVƏLƏR

Əlavə 1. Sığorta şirkətlərinin siyahısı 31.12.2018-ci il tarixə

	Sığorta şirkətinin adı
1	“Amrah Sığorta” Açıq Səhmdar Cəmiyyəti
2	“A-Qroup Sığorta Şirkəti” Açıq Səhmdar Cəmiyyəti
3	“AtaSığorta” Açıq Səhmdar Cəmiyyəti
4	“Atəşgah Həyat” Sığorta Şirkəti Açıq Səhmdar Cəmiyyəti
5	“Atəşgah” Sığorta Şirkəti Açıq Səhmdar Cəmiyyəti
6	“AXA MBASK” Sığorta Şirkəti Açıq Səhmdar Cəmiyyəti
7	Azərbaycan Respublikası Dövlət Sığorta Kommersiya Şirkəti
8	“Azərbaycan Sənaye Sığorta” Açıq Səhmdar Cəmiyyəti
9	“AZSİGORTA” Açıq Səhmdar Cəmiyyəti
10	“Bakı Sığorta” Açıq Səhmdar Cəmiyyəti
11	“Günay Sığorta” Açıq Səhmdar Cəmiyyəti
12	“İpək Yolu Sığorta” ASC
13	“Meqa Sığorta” Açıq Səhmdar Cəmiyyəti
14	"Naxçıvansığorta" Açıq Səhmdar Cəmiyyəti
15	“Paşa Həyat Sığorta” Açıq Səhmdar Cəmiyyəti
16	“Paşa Sığorta” Açıq Səhmdar Cəmiyyəti
17	“Qala Həyat” Sığorta Şirkəti Açıq Səhmdar Cəmiyyəti
18	“Qala Sığorta” Açıq Səhmdar Cəmiyyəti
19	“Rəvan Sığorta” Açıq Səhmdar Cəmiyyəti
20	“Standard Insurance” Açıq Səhmdar Cəmiyyəti
21	“Xalq Sığorta” Açıq Səhmdar Cəmiyyəti

Mənbə: Maliyyə Bazarlarına Nəzarət Palatası (<https://www.fimsa.az/az/sigortachilar>)

Əlavə 2. Bankların siyahısı 31.12.2018-ci il tarixə

	Bankın adı		Bankın adı
1	“ACCESSBANK” QSC	16	“GünayBank“ ASC
2	“AFB BANK” ASC	17	ASC “XALQ” Bankı
3	"AGBank" ASC	18	“Kapital Bank” ASC
4	“Amrahbank” ASC	19	Melli İran Bankı Bakı filialı
5	“AtaBank” ASC	20	“Muğanbank” ASC
6	“Azərbaycan Beynəlxalq Bankı” ASC	21	“Naxçıvanbank” ASC
7	“Azərbaycan Sənaye Bankı” ASC	22	“NBCBank” ASC
8	“Azər-Türk Bank” ASC	23	“NİKOYL” İKB ASC
9	“Bank Avrasiya” ASC	24	Pakistan Milli Bankının Bakı Filialı
10	“Bank of Baku” ASC	25	“Paşa Bank” ASC
11	Bank “BTB” ASC	26	“Rabitəbank” ASC
12	“Bank Respublika” ASC	27	“TURANBANK” ASC
13	“Premium Bank” ASC	28	“UNİBANK” Kommersiya Bankı” ASC
14	BANK VTB (AZƏRBAYCAN) ASC	29	“Yapı Kredi Bank Azərbaycan” QSC
15	“Expressbank” ASC	30	"Ziraat Bank Azərbaycan" ASC

Mənbə: Maliyyə Bazarlarına Nəzarət Palatası (<https://www.fimsa.az/az/List%20of%20Banks>)

Əlavə 3. Bank olmayan kredit təşkilatlarının siyahısı 31.12.2018-ci il tarixə

	Bank olmayan kredit təşkilatının adı		Bank olmayan kredit təşkilatının adı		Bank olmayan kredit təşkilatının adı
1	Avrasiya-Kredit	17	Finans Invest	33	Mədət Kredit
2	Azərbaycan Mikro Kredit	18	FinEx Kredit	34	Merkuri
3	Azəri Star Mikromaliyyə	19	Finka-Azərbaycan	35	MolBulak Kredit
4	Azəri Finans	20	Finoko	36	OMNİ FINANCE
5	Azinvestkredit	21	Fintrend	37	PARA
6	Azmikroinvest	22	Gold Finance	38	Premier Kredit
7	Aqrarkredit	23	İcraçı Kredit	39	Prokredit
8	Asel Kredit	24	İDEAL Kredit	40	PSG Finance
9	Union Kredit	25	İnkişaf üçün Maliyyə	41	Qafqaz Kredit
10	EmbaFinans	26	İnternational	42	Regional
11	Brand Kredit	27	Kəpəz	43	TBC Kredit
12	İDK	28	Kred Agro	44	TCF
13	Caspian Invest	29	KREDEX	45	Viator Mikrokredit
14	City Finance	30	Kredit House	46	Viza Kredit
15	Efektinvest	31	Kredit-Servis	47	Birkart
16	Falcon Finance	32	Maliyyə Resurs Mərkəzi		

Mənbə: Maliyyə Bazarlarına Nəzarət Palatası (<https://www.fimsa.az/az/List%20of%20non-bank%20credit%20organizations>)

Əlavə 4. Kredit ittifaqlarının siyahısı 31.12.2018-ci il tarixə

	Kredit ittifaqının adı		Kredit ittifaqının adı		Kredit ittifaqının adı
1	Abbas Kredit İttifaqı	21	FİNANS Kredit İttifaqı	41	Optimal Kredit İttifaqı
2	AĞAN Kredit İttifaqı	22	Fim-Finans	42	Prins Kredit İttifaqı
3	Amin Kredit İttifaqı	23	Firavan	43	Qoşqar Kredit İttifaqı
4	Aqıl Kredit İttifaqı	24	Hacı Kredit İttifaqı	44	Qovlar Kredit İttifaqı
5	Aqra-Kredit İttifaqı	25	Hacıoğlu Kredit İttifaqı	45	Real Aqroresurs Kredit İttifaqı
6	AQRO Kredit İttifaqı	26	Hikmət Ziya Kredit İttifaqı	46	Refinance Kredit İttifaqı
7	Aqrointer	27	Hindarx Kredit İttifaqı	47	Sarı Bulaq Kredit İttifaqı
8	Aqroinvest	28	İnam Kredit İttifaqı	48	Sənan Kredit İttifaqı
9	ARAN Kredit İttifaqı	29	İnci Kredon Kredit İttifaqı	49	Sevinc Kredit İttifaqı
10	ARAN-2011 Kredit İttifaqı	30	İqtisadi İmkanlar Kredit İttifaqı	50	Stimul Kredit İttifaqı
11	Aşxılı Kredit İttifaqı	31	İŞGÜZAR-KREDİT İttifaqı	51	Şans
12	Azad Kapital Kredit İttifaqı	32	İsmayıl Kredit İttifaqı	52	TAC Kredit İttifaqı
13	Azərmaliyyə Kredit İttifaqı	33	İst Invest Kredit İttifaqı	53	Tərəqqi Kredit İttifaqı
14	Bərəkət Kredit İttifaqı	34	Kömək Kredit İttifaqı	54	Tovuz Kredit İttifaqı
15	Böyük İsti Su Kredit İttifaqı	35	Ləman Kredit İttifaqı	55	Xəzər Kredit İttifaqı
16	DOSTLAR MM Kredit İttifaqı	36	Masallı Kredit İttifaqı	56	Yeni Daşkənd Kredit İttifaqı
17	El gücü Kredit İttifaqı	37	Mikro Maliyyə Kredit İttifaqı	57	Yüksəliş Kredit İttifaqı
18	Əlif Kredit İttifaqı	38	Mikroinvest Kredit İttifaqı		
19	ELİT Kredit İttifaqı	39	Nərgiz Kredit İttifaqı		
20	Əmanət Kredit İttifaqı	40	Nuranə Kredit İttifaqı		

Mənbə: Maliyyə Bazarlarına Nəzarət Palatası
<https://www.fimsa.az/az/List%20of%20Credit%20Unions>

Cədvəllərin siyahısı

Cədvəl 1. Azərbaycanın kredit sistemi.....	36
Cədvəl 2. Azərbaycan Respublikasının Maliyyə Bazarlarına Nəzarət Palatası, bank sektorunun icmal göstəriciləri.....	38
Cədvəl 3. 2018-ci il ərzində sığorta sinifləri üzrə hesablanmış sığorta haqları və sığorta ödənişləri.....	39
Cədvəl 4. İqtisadiyyata kredit qoyuluşlarının kredit təşkilatları üzrə strukturu (dövrün sonuna) mln.manat.....	44
Cədvəl 5. Əsas makroiqtisadi göstəricilər və bank sisteminin illər üzrə göstəriciləri (mln. manat)	45
Cədvəl 6. Bankların əsas göstəriciləri (mln.manat).....	49
Cədvəl 7. Azərbaycan Respublikasının Maliyyə Bazarlarına Nəzarət Palatası, bank sektorunun icmal göstəriciləri.....	52
Cədvəl 8. İqtisadiyyata kredit qoyuluşlarının kredit təşkilatları üzrə strukturu (dövrün sonuna) mln.manat.....	56
Cədvəl 9. Bank olmayan kredit təşkilatları barədə məlumat, mln. manat.....	57
Cədvəl 10. Genişləndirilmiş Dikey-Fuller (ADF) vahid kök testlərinin nəticələri.....	66
Cədvəl 11. Kointeqrasiya testlərinin nəticələri.....	67
Cədvəl 12. Uzunmüddətli dövr əlaqəsinin qiymətləndirmə nəticələri.....	67

Şəkillərin siyahısı

Şəkil 1. Maliyyənin mahiyyəti.....	11
Şəkil 2. Azərbaycan Respublikasının bank sisteminin elementləri.....	41

Qrafiklərin siyahısı

Qrafik 1. Maliyyənin funksiyaları.....	12
Qrafik 2. Azərbaycan kredit sisteminin quruluşu	33
Qrafik 3. Bank kreditlərinin həcmi (mln. manat)	45
Qrafik 4. Kredit qoyuluşunun kredit təşkilatları üzrə strukturu, %-lə.....	53
Qrafik 5. Qeyri-neft ÜDM, 2005-2018-ci illər, mln. manat.....	64
Qrafik 6. Qeyri-bank kredit təşkilatlarının iqtisadiyyata kredit qoyuluşları, 2005-2018-ci illər, mln. manat.....	64
Qrafik 7. Əsas kapitalla investisiya, 2005-2018-ci illər, mln. manat.....	65